

Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

2005 жылғы 4 желтоқсандағы

ПРЕЗИДЕНТТІК САЙЛАУ

Сайлауды бақылау жөніндегі
ЕҚЫҰ/ДИАҚБ миссиясының қорытынды есебі

Варшава
2006 жылғы 21 ақпан

МАЗМҰНЫ

I. ЖАЛПЫ ТҰЖЫРЫМДАР	1
II. КІРІСПЕ ЖӘНЕ АЛҒЫС СӨЗДЕРІ	3
III. КІРІСПЕ	4
IV. ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗ	5
V. САЙЛАУДЫ БАСҚАРУ	7
VI. ЭЛЕКТРОНДЫ ДАУЫС БЕРУ	10
VII. КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ	11
VIII. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ	12
A. ШОЛУ	12
B. КАМПАНИЯ КӨРІНІСІ	13
C. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ КАМПАНИЯНЫ ӨТКІЗУ ЖАҒДАЙЫ	13
IX. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ	16
A. БАҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙЛАР	16
B. БАҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІ	17
C. БАҚ МОНИТОРИНГІ.....	18
D. БАҚ ЕРКІНДІГІ	20
X. ШАҒЫМДАР ЖӘНЕ МӘЛІМДЕМЕЛЕР	21
XI. ЖЕРГІЛІКТІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАҚЫЛАУШЫЛАР	23
XII. ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫ	24
XIII. ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚ	24
XIV. САЙЛАУ КҮНІ	24
A. ДАУЫС БЕРУ	24
B. ДАУЫСТАРДЫ САНАУ	27
C. НӘТИЖЕЛЕРДІ ШЫҒАРУ	28
XV. САЙЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ЖАРИЯЛАУ	28
XVI. ҰСЫНЫСТАР	29
A. ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗ.....	29
B. САЙЛАУДЫ БАСҚАРУ	30
C. ЭЛЕКТРОНДЫ ДАУЫС БЕРУ	31
D. ҮГІТ ЖҮРГІЗУ ЕРЕЖЕЛЕРІ.....	31
E. БАҚ	32
ЕҚЫҰ/ДИАҚБ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ	34

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
2005 жылғы 4 желтоқсандағы
ПРЕЗИДЕНТТІК САЙЛАУ
Сайлауды байқау жөніндегі
ЕҚЫҰ/ДИАҚБ миссиясының қорытынды есебі¹

I. ЖАЛПЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігінен алынған шақыруға жауап ретінде, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымының жанындағы Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро ЕҚЫҰ/ДИАҚБ 2005 жылғы 4 желтоқсандағы президенттік сайлауға бақылау жүргізді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ президенттік сайлауды олардың ұлттық заңнамаға сәйкестігін, 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген құжатына және басқа демократиялық сайлаулардың халықаралық стандарттарына сәйкестігі тұрғысынан жүргізілгенін бағалады.

2005 жылғы 4 желтоқсандағы сайлау 1991 жылы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бірнеше кандидат қатысқан Қазақстан Республикасының екінші президенттік сайлауы болды. Ымырашылдық сипат орын алған сайлаушылар таңдауына мүмкіндік берген бес кандидаттан тұратын топ тіркеу рәсімінен өтті. Солай бола тұра, барлық кандидаттар өз көзқарастарын электоратқа жеткізу үшін бірдей мүмкіндіктерді пайдаланған кезде, сайлау кампаниясының барысында кездескен бірқатар елеулі кемшіліктер толыққанды бәсекелестік күрес мүмкіндігін шектеді. Осы кемшіліктер еркін, адал және бәсекелестік сайлау өткізуді қамтамасыз етуді әр түрлі мемлекеттік билік органдарына міндеттеген «Қазақстан Республикасының азаматтарының сайлау құқығын іске асыру туралы» 9 қыркүйектегі Президент декретіне қарамастан орын алды.

Кемшіліктер арасында сайлау кампаниясына билік басындағылардың шамадан тыс араласуы, сайлау алдындағы үгіт жүргізуді шамадан тыс шектеу, үгіт жүргізуші белсенділерді қыспаққа алу және қорқыту жағдайлары байқалды. Барлық кандидаттарға үгіт іс шараларын жүргізу үшін ғимараттар ұсынылғанына қарамастан, кездесулерді ашық аспан астында өткізуге рұқсат ету өтініштері жергілікті атқарушы билік органдарымен сирек қанағаттандырылды. Кейде оппозициялық кандидаттармен кездесулер болмай қалды. Кейбір мемлекеттік және жеке компаниялардың қызметкерлерінің әрекет етіп отырған Президентке дауыс беруі үшін студенттерге қысым көрсетілгендігі туралы хабарланды. Ішкі істер министрінің және Ұлттық қауіпсіздік кеңесінің оппозицияның күш көрсетуді пайдалана отырып бой көрсетуге дайындығы туралы мәлідемесі сайлау күні алдындағы жағдайды одан әрі қыздыра түсті.

Мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдары баспа алаңын және тегін эфир уақытын беру бойынша өздерінің құқықтық міндеттемелерін орындады. Сонда да, мониторингтен өткен барлық бұқаралық ақпарат құралдарында әрекет етуші Президент пайдасына шешу байқалды. Оппозициялық газеттердің бүкіл таралымын тәркілеу және сөз бостандығы мен ақпаратты таратуды құқықтық шектеу жағдайлары сайлаушылардың толығымен жете ұғынып таңдау жасау мүмкіндігін одан сайын шектеді.

¹

Осы есеп қазақ және орыс тілдеріне аударылған, алайда ағылшын тіліндегі нұсқасы құжаттың жалғыз ресми болжамы болып қалады.

Тарихта алғаш рет жалпы ұлттық телеарнада президенттікке кандидаттар арасында пікірталастар көрсетілді. Солай бола тұра, әрекет етуші Президенттің қатыспау шешімі, тіптен бұл оның құқығы болса да, электорат үшін осы оқиғаның мәнін елеулі төмендетті.

Сайлау үдерісі 2004 жылғы парламенттік сайлауға дейін және содан кейін енгізілген түзетулермен бірге, сайлау туралы Заңға сәйкес жүргізілді. Кейбір түзетулер алға басқан қадам болғанына қарамастан, оны әрі қарай да жетілдіру қажеттігі болып отыр. Сайлау туралы Заңға, жиналыс пен сөзді реттемелейтін заңдарға 2004 жылғы өзгертулер мен толықтырулар енгізгеннен кейін жасалған ЕҚЫҰ/ДИАҚБ нұсқауларын ескеру үшін түзетулер енгізілмеді. Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) кейбір алдыңғы нұсқаулардың орынды екенін мақұлдамайтынына қарамастан президенттік сайлаудан кейін ОСК заңнамалық базаны жетілдіру керектігін талқылауға дайындығын білдірді.

Жалпы ОСК сайлау алдындағы кезеңде үдерістің ашықтығын қамтамасыз етті. ОСК жүйелі түрде ашық отырыстар өткізді және сайлау үдерісін жақсартуға бағытталған бірқатар шешімдер қабылдады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ барлық деңгейдегі сайлау комиссиясына қол жеткізу мүмкіндігі берілді. ОСК сондай-ақ электрондық дауыс беруге ерекше назар аудара отырып, кең ауқымды кампанияны жүргізді. Солай бола тұрса да, тиісті заңнаманы жеткіліксіз түсіндірудің бірлі жарым жағдайлары белгілі бір шатастыруларға әкелді.

Барлық деңгейдегі сайлау комиссияларында оппозициялық партиялардың өкілеттігі аздау болды. Одан басқа, комиссия мүшелерінің көпшілігі жалғыз жұмыс берушімен жалдану қатынасында болған жағдайлар байқалып, оның өзі осы комиссиядағы пікір еркіндігін одан әрі әлсіретті. Төменгі деңгейде тұрған комиссиялардың көпшілігі жеткілікті түрде жақсы оқытылғандай әсер пайда болды. Солай бола тұра, сайлау күні, әсіресе дауыс санаған кезде туған проблемалар, оқытуды жалғастыруды талап етеді. Сайлаушылар тізімінің сапасын жақсартуы бойынша қосымша шаралар қабылдау керек.

ОСК жұртшылық сенімін нығайтуға ұмтыла отырып, 2004 жылы парламенттік сайлауда ең алғаш рет қолданылған электрондық дауыс беруді біртіндеп енгізе бастады. Қағаз бюллетендер арқылы дауыс берудің баламасы ретінде электрондық дауыс беру сайлауға арналған учасоктардың 15 пайызында ұсынылды. Сайлаушылардың 15 пайызынан кемі электрондық дауыс беру нұсқасын таңдады, оның өзі сенімінің жеткіліксіздігінің белгісі. Жүйеде сайлау бойынша дау туындаған жағдайда қайта санау мүмкіндігін беретін қолмен тексеру мүмкіндігі осы уақытқа дейін жоқ. Осы жүйені әрі қарай тексеру мақсатында сайлаушы бақылау нөмірін пайдалануды жалғастырып, осы нөмір үшінші тарапқа хабарланған болса, бұл теориялық жағынан дауыс беру құпиясын бұзар еді. Жүйенің сертификациясы күнгіріт күйінде қалды.

Жалпы алғанда, дауыс беру тыныш жағдайда өтті. Жалпы бақылаушылар олар аралап шыққан сайлау учаскелерінің 92% дауыс беру жақсы өтті деп бағалады. Алайда, бір адамның көп рет дауыс беру жағдайы, басқа тұлға үшін дауыс беру, топпен немесе отбасымен дауыс беру, дауыс беру құпиялығын бұзу, бюллетеньдерді тастау және дауыс беру үшін урналарды тиісті түрде сүргілемеген жағдайлары байқалды. Кейбір жерлерде студенттерді дауыс беруге мәжбүрлеу актілері тіркелді. Көптеген сайлау учаскелерінде сайлаушылар тізіміне тиісті құжаттарды көрсетуінсіз сайлаушылардың елеулі мөлшері қосылды. Кей жағдайларда, бақылаушыларға сайлау үдерісіне толық қатынау мүмкіндігі берілмеді.

Дауысты санау мен қорытынды шығарған кезде сайлау үдерісі нашарлады. Бақылаушылардың санақтары бойынша санау үдерісінің 28 пайызы келеңсіз нәтижелер туралы хаттамамен бірге айлалы әрекетті қоса алғанда елеулі бұзушылықтарды ескерте отырып жағымсыз баға алды.

Сондай-ақ рәсімдік бұзушылықтардың, соның ішінде хаттамаларды толық толтырмау немесе оларды қаламмен емес, қарындашпен толтыру сияқты көптеген бұзушылықтар байқалды. Байқалған дауыс санаудың үштен бірінің астамында дауыс беру үшін қатысушылардың бәрі танысуға хаттамалар ілінбеді. Жалпы алғанда, ОСК деңгейінде қорытынды шығару ОСК бақылаған жағдайлардың 22 пайызында теріс баға алды, ал басты проблема ретінде ашықтықтың жетіспеушілігі аталды.

Жағымды жағынан ОСК өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері бойынша, бірнеше күннен кейін болса да және шектеулі ақпарат берсе де, нәтижелерді жариялауын бағалауға болады. Осыған қарамастан, кандидаттардың біреуі сайлаудан кейін осы ақпаратты пайдаланып өз шағымын бергенде, Жоғарғы сот бұл ақпараттың заңды күші жоқтығына қаулы шығарып, оны таратқаны үшін ОСК ескерту жасады.

Жалпы алғанда, сайлау алдындағы кезеңде осы сайлауды жүргізген кездегі кейбір жақсартуларға қарамастан, сайлау ЕҚЫҰ бірқатар міндеттемелеріне және басқа демократиялық сайлаудың халықаралық стандарттарына сәйкес келмеді. Қазақстан биліктері 1990 жылғы Копенгаген құжаты бойынша өз міндеттемелерін толығымен орындамады, соның ішінде сайлауға қатысы бар 7.3, 7.4, 7.6, 7.8 міндеттемелерді және 7.7. міндеттемесін орындамады. Шағымдар мен мәлімдемелерді қарау рәсімдеріне қатысты 5.10 және 5.11 міндеттемелері; және сөз мен жиналыс еркіндігіне қатысты 9.1 және 9.2 міндеттемелері толық сақталмады².

Осы есепте Қазақстан Республикасында сайлау жүргізуді жақсарту жөнінде бірқатар нұсқаулар ұсынылған. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ биліктер күшіне және Қазақстанның азаматтық қоғамына ЕҚЫҰ міндеттемелеріне сәйкес сайлау жүргізу жөнінде қолдау көрсетуін жалғастыруға өз дайындығын растайды.

II. КІРІСПЕ ЖӘНЕ АЛҒЫС СӨЗДЕРІ

2005 жылғы 4 желтоқсандағы президенттік сайлауға бақылау жүргізуге Қазақстан Республикасының сыртқы істер министрлігінің шақыру қағазын ала отырып, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ 2005 жылғы 17 қазанда сайлауды бақылау бойынша (СБМ) миссиясын құрды. Елші Одри Гловер басқарған миссия, негізгі құрамы Астана және Алматы қалаларында жинақталған 16 мүшеден және барлық әкімшілік аймақтарды қамтыған 30 ұзақмерзімді бақылаушылардан тұрды. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ сайлауды бақылау бойынша ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Нұсқауында толық сипатталған стандартты әдістемеге сәйкес сайлау үдерісін бақылады³.

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ құрғанға дейін оның жұмыс қорытындылары бойынша есепті жариялап, Бағалау миссиясын жіберді. СБМ өзінің бақылауы барысында екі аралық есепті жариялады және оның құзыретті билік органдарымен аралық есепте көтерілген мәселелерді талқылауға мүмкіндігі болды⁴.

Сайлау күніне Сайлауды бақылау бойынша халықаралық миссия (СБХМ) шеңберінде ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ-на ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясынан (ЕҚЫҰ ПА) 45 өкілді, Еуропа Кеңесінің Парламенттік Ассамблеясынан (ЕКПА) жеті және Еуропалық Парламенттен 16 өкілді

² Адам өлшемі саласындағы ЕҚЫҰ міндеттемесі, 2 том, 67 бет, ЕҚЫҰ Адам өлшемі бойынша Конференцияның Копенгагендегі мәжіліс құжаты, Копенгаген, 1990 жыл.

³ Сайлауды бақылау жөніндегі нұсқау, 5-ші басылым. 2005 ж. Интернет желісіндегі мекен-жайы: www.osce.org/odihr/item_11_14004.html

⁴ Барлық аталған құжаттарды мына сілтеме бойынша табуға болады: www.osce.org/odihr-elections/16471.html

қоса алғанда, 411 қысқа мерзімді бақылаушылар қосылды. Жалпы алғанда ЕҚЫҰ 43 қатысушы-елдердің бақылаушылары қатысты. СБХМ Қазақстанның әр түрлі аумағындағы дауыс беруші 9580 учаскелердің 1900-не жуығында дауыс беруге бақылау жүргізді, ал дауыстарды санау 192 учаскелерде бақыланды. СБХМ бақылаушылары сондай-ақ қорытынды шығаруды бақылау үшін жалпы ел бойынша 204 сайлау округтарының ішінде 137 сайлау округтеріне қатысты.

ЕҚЫҰ әрекет етуші Төрағасы ЕҚЫҰ ПА Құрметті Президенті Брюс Джорджды ЕҚЫҰ қысқамерзімді бақылаушылардың Арнайы үйлестірушісі етіп тағайындады. ЕКПА делегациясын Тадеуш Ивиньски басқарды. Еуропалық Парламент делегациясын Струан Стивенсон басқарды.

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ сыртқы істер министрлігіне және Орталық сайлау комиссиясына, сондай-ақ басқа мемлекеттік органдарға, Алматы қаласындағы ЕҚЫҰ орталығына, азаматтық қоғам ұйымдарына, халықаралық ұйымдарға және ЕҚЫҰ қатысушы-мемлекеттердің аккредитивті елшіліктеріне Миссия жұмысы барысында көрсеткен көмегі мен ынтымақтастықтары үшін өз алғыстарын білдіреді.

III. КІРІСПЕ

2005 жылғы 4 желтоқсандағы сайлау 1991 жылы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бірнеше кандидат қатысқан Қазақстан Республикасының екінші президенттік сайлауы болды. 1999 жылғы президенттік сайлауға ЕҚЫҰ/ДИАҚБ сайлауды бағалау бойынша шектеулі Миссияны жіберді, олар «сайлау үдерісі ЕҚЫҰ шеңберіндегі міндеттемелерге сәйкес келмейді» деген қорытындыға келді. 2004 жылғы парламенттік сайлауға жіберілген СБХМ осы сайлау «көп жағдайларға қатысты ЕҚЫҰ бойынша міндеттемелерге және демократиялық сайлауды жүргізудің басқа халықаралық стандарттарына сәйкес келмеді»⁵ деген қорытынды жасады.

Президенттік сайлау екі турда өткізіледі. Бірінші дауыс беру турында жеңу үшін кандидат сайлаушылардың барлық дауыстарының жартысынан астамын жинауға тиіс. Егер бір де бір кандидатқа қажетті көпшілік дауысты жинаудың сәті түспесе, ең көп дауыс жинаған екі кандидат, бірінші турдан кейін екі ай өткен соң өткізілетін екінші турда жарысады, онда ең көп дауыс алған кандидат сайланған болып саналады. Конституцияға сәйкес бір тұлға қатарынан екі мерзімнен артық Президент орнына сайлана алмайды.

2005 жыл бойы Қазақстандағы саяси үдерістің қатысушылары Конституцияға сәйкес сайлау не 2005 жылғы желтоқсанда, не 2006 жылғы желтоқсанда өткізілуге тиіс екендігін талқылады. Мәселе Конституциялық Кеңеске жіберілді, Кеңес сайлау 2005 жылғы желтоқсанда өткізілетін болады деген қаулы қабылдады. Осы шешім қабылданғаннан кейін 7 қыркүйекте Парламенттің төменгі палатасы, Мәжіліс президенттік сайлауды 2005 жылғы 4 желтоқсанда өтеді деп тағайындады.

Президенттік сайлауға бес кандидат қатысты: (сайлау бюллетеніндегі ретіне қарай) Ерасыл Әбілқасымов (Қазақстанның коммунистік халықтық партиясы), Әлихан Байменов («Ақ Жол» Партиясы), Мәліс Елеусізов (тәуелсіз кандидат), Нұрсұлтан Назарбаев («Отан» партиясы) және Жармахан Тұяқбай («Әділ Қазақстан үшін» қозғалысы).

⁵ Барлық аталған құжаттарды мына сілтемеден табуға болады: www.osce.org/odihr-elections/14471.html

IV. ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗ

Қазақстан Республикасындағы Президенттік сайлауды өткізудің заңнамалық негізі Конституциямен, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» (Сайлау туралы Заңы) конституциялық заңымен, Орталық сайлау комиссиясының шешімдерімен, қаулыларымен және басқа кесімдерімен айқындалады. Сайлау үдерісінің әр түрлі қырлары басқа да заңнамамен, сондай-ақ «Саяси партиялар туралы» заңымен, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңымен, «Бейбіт жиналыстар туралы» заңымен⁶ Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексімен және Қылмыстық Кодексімен қоса алғанда реттеледі. 2005 жылдың 9 қыркүйегінде Президент әр түрлі мемлекеттік органдарына еркін, адал және бәсекелестік сайлау өткізуді қамтамасыз етуге нұсқама беретін «Қазақстан Республикасының азаматтарының сайлау құқығын іске асыру бойынша шаралар туралы» жарлыққа қол қойды.

2004 жылы парламенттік сайлау өткізу алдында барлық саяси партиялардың және азаматтық қоғамның өкілдері қатысқан дөңгелек үстелдің жұмысының нәтижесі бойынша сайлау туралы Заңға түзетулер енгізілді. Сайлау туралы Заңын ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бағалауы ашықтықпен қамтамасыз ету, еркін пікірлі сайлау комиссиясын қалыптастыру және үгіт жүргізудің бірдей жағдайын құру жағынан 2004 жылдың сәуір айында енгізілген түзетулерді алға басқан елеулі қадам деп таныды⁷.

Бағалауда, сондай-ақ бірқатар мәселелердің шешілмей қалғаны атап өтілді және сайлануға құқықты шектеу, сайлау комиссиясының құрамында көтермелеуші және әр алуандық өкілдікке жеткілікті кепілдіктің қажеттігі және үгіт жүргізу кезеңінде белсенді саяси әңгіме (Президенттің абройы және беделі туралы ережені қоса алғанда) жүргізуге кандидаттардың құқықтарын шектеу сияқты осындай мәселелерге қатысты шаралар қабылдау жөнінде нұсқаулар ұсынылды.

2005 жылғы сәуірде сайлау туралы Заңға қайтадан түзетулер енгізілді, алайда осы түзетулердің кейбіреуі демократиялық сайлау өткізу бойынша ЕҚЫҰ шеңберіндегі міндеттемелерге сәйкес келмеді. Олардың ішіндегі көзге түскені- қорытындыларды ресми жариялағанға дейін сайлау алдындағы кампания аяқталған сәттен бастап сайлауға байланысты қоғамдық жиналыстар өткізуге тыйым салатын ереженің 44.6 бабында пайда болуы. Осы түзету бірлесудің, сөздің және бейбіт жиналыстардың негізгі және жалпыға ортақ еркіндігін бұзуды көрсетеді. 14 қарашада ОСК Парламенттің Төменгі Палатасы мәжіліске қоғамдық жиналыстар өткізуді шектейтін түзетулерді жою туралы ұсыныс жасады. Сайлау күніне дейін Парламент бұл ұқсынысты қабылдамады.

2004 жылы жарияланған Сайлау туралы Заңын Бағалаудан басқа заңнамалық негізді жетілдіру жөніндегі нұсқаулар, сондай-ақ 2004 жылғы парламенттік сайлау туралы ЕҚЫҰ/ДИАҚБ қорытынды есебінде де мазмұндалды. Осы уақытқа дейін заңнамалық негізге қатысты нұсқаулардың бірде біреуі іске асырылған жоқ. 2005 жылғы президенттік сайлауға дейін ОСК 2004 жылғы парламенттік сайлау туралы ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Қорытынды есебіне жауап берді, онда ОСК бұрынырақ ұсынылған нұсқаулардың кейбіреуінің мақсатқа сәйкестілігімен

⁶ Ресми атауы: «Бейбіт жиналыстарды, митингілерді, салтанатты жүрулерді, бөгеуілдерді шерулерді ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» заңы.

⁷ 2004 жылғы 24 тамыздағы «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңын ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бағалауы

келіспейтіндігі көрсетілді⁸. Солай бола тұрса да, президенттік сайлаудан кейін ОСК лауазымды тұлғалары заңнамалық негізді белгілі бір жетілдіруді талқылауға дайындығын білдірді.

«Бейбіт жиналыстарды, митингілерді, шерулерді, бөгеуілдерді, салтанатты жүрулерді ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» заңы, Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексімен бірге жиналысты өткізуге рұқсат беру керек пе, жоқ па, сондай-ақ оның уақыты мен орнын белгілеуді айқындау бойынша шектен тыс өкілеттіктерді жергілікті органдарға береді. «Бейбіт жиналыстар туралы» Заңның 3-бабында жиналысқа, кездесуге немесе демонстрацияға рұқсат алу үшін кем дегенде 10 күн бұрын алдын ала мәлімдеме жіберу көзделген. Бұл мерзім сайлау кампаниясының уақыт бойынша шектеулігі шеңберінде өте ұзақ болып табылады.

Заңның 4-бабы кездесуді өткізу үшін басқа орын және басқа уақыт ұсынуына жергілікті билік органдарына кең шеңберде негіз береді. Заң осы негізді әр түрлі түрде түсіндіру үшін жеткілікті түрде бір мағыналы емес. Одан басқа, ұйымдастырушылардан ұсынылатын жиналысты өткізу орны мен уақытының орнына жиналысты өткізудің басқа уақыты мен орнын таңдаған кезде жергілікті билік органдарының басшылыққа алуға тиіс қандай да бір критерийлері заңмен көзделмеген. Заңның 7-бабында көрсетілген жиналысты өткізуге тыйым салуына жергілікті билік органдарына жағдай жасайтын негіз, сондай-ақ заңды жиналысты өткізуге рұқсат бермеу үшін солай түсіндірілуі мүмкін.

Осы заңның ашық аспан астында кандидаттардың сайлаушылармен кездесуіне қатысты ережелерін қолдану ақтауға келмейтін шектеулердің пайда болуына әкелді, онда жергілікті әкімшілік органдары тарапынан осы ережелерді асыра пайдалану салдарының болғаны ғой деген ой пайда болады.

Сайлау туралы Заңды, Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексін, қылмыстық Кодексті және Президент пен кандидаттардың абройы және беделін қорғау туралы Конституцияның ережелерін практикада пайдалану сайлау кампаниясы барысында саяси бой көрсетулерді шектеуге жағдай жасады. Осы ережелерді кең түрде түсіндіру шындығында сөз бостандығын, сондай-ақ жалпыға ортақ игілік болып табылатын ақпаратты тарату құқығын елеулі шектеуге әкелді.

Сайлау туралы Заң мөлшері заңмен белгіленетін (шамамен алғанда 1,4 миллион АҚШ доллары) ең аз еңбекақы төлемі 27 000 тең, кандидаттардың сайлау қорының барынша көп мөлшерін тағайындайды⁹. Кампанияны қаржыландыру осы мақсат үшін арнайы ашылатын банктік шот арқылы кандидаттың сайлау қорынан ғана рұқсат етіледі. Барлық кандидаттар толыққанды сайлау кампаниясын жүргізу үшін қаражаттардың жеткілікті түрде жоғары еместігін мәлімдеді. Сайлау туралы Заң кандидаттарға сайлау қорытындылары анықталғаннан кейін бес күннен кешіктірмей тиісті сайлау комиссиясына өз қорын пайдалану туралы есеп беруіне нұсқама берсе де, осы ақпаратты жалпыға ортақ таныстыру үшін жариялауды талап ету көзделмеген.

Сайлау туралы Заңның 54.2-бабы президенттікке кандидаттыққа «мемлекеттік тілді еркін меңгеру» талабын қояды, ол деректі ОСК анықтайды. Бұл ережеде мемлекеттік тілді меңгеру

⁸ 2004 жылғы 19 қыркүйектегі және 3 қазандағы Қазақстан Республикасы Парламент мәжілісі сайлауын бақылау бойынша ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Миссиясының есебінде көрсетілген нұсқаулар жөніндегі анықтама» деп аталған халықаралық қатынастар бойынша бөлімнің құжаты және 2005 жылғы 4 желтоқсанда болатын президенттік сайлауға байланысты 2005 жылғы 13-17 қыркүйектегі ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Миссиясының есебінде көрсетілген нұсқаулар жөніндегі құжат».

⁹ Өзін өзі ұсынған кандидаттар үшін бұл сома заңнамалық тәртіпте (шамамен 1 миллион АҚШ доллары) мөлшері белгіленетін 20 000 барынша аз еңбекақы төлемне тең болады.

деңгейін айқындаудың, кандидат оны қалай бағалайтынын білетіндей, әділ және анық критерийлері мазмұндалмаған. Орталық Сайлау Комитеті осыған байланысты қаулы қабылдағанына қарамастан осындай критерийлер заңмен белгіленгені дұрысырақ болады.

4 қарашада Қазақстан Парламенті азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық конвенцияны толығымен бекітті, соңынан 22 қарашада оған Президент қол қойды.

V. САЙЛАУДЫ БАСҚАРУ

Сайлау, Орталық Сайлау Комиссиясы басшылығымен сайлау комиссиясының төртдеңгейлік жүйесімен жүргізілді. Екінші деңгейді 16 комиссия құрады: 14 облыстық сайлау комиссиясынан және Алматы мен Астана (бұдан әрі бірлесіп «Аумақтық сайлау комиссиялары» АСК деп аталады) қалаларының сайлау комиссиялары. Үшінші деңгейді 204 аудандық сайлау комиссиясы (АСК) құрады және төртінші деңгей - 9,580 учаскелік сайлау комиссиялары (УСК).

Аймақтық Сайлау Комиссиясы, Аудандық сайлау комиссиясы және Учаскелік Сайлау Комиссиясы тек сайлау өткізу кезеңінде ғана жұмыс істесе де, барлық сайлау комиссиялары бес жылдық мерзімге сайланатын жеті мүшеден тұрады. ОСК мүшелері Президенттің ұсынысы бойынша Мәжіліспен сайланады. 2005 жылы көктемде ОСК жеті мүшесінің алтауы қайта сайланды, ал ОСК Төрағасы болып бұрынғы Әділет Министрі Оңалсын Жұмабеков тағайындалды.

Сайлау комиссиясындағы оппозициялық партиялардың өкілдігі барлық деңгейде де аз күйінде қалды. Төмен тұрған комиссияның құрамы тиісті маслихатпен (облыстық және жергілікті кеңестермен) саяси партиядан түскен ұсыныс негізінде тағайындалады. Әрбір саяси партияның маслихатта тиісті сайлау комиссиясының құрамына бір мүшесін ұсынуға құқығы бар. ОСК ақпараты бойынша саяси партиялардан ұсынылған сайлау комиссиясының мүшелері ОСК, АСК және УСК құрамының 80-нен астам пайызын құрады.

Әрекет етуші Президентті қолдайтын екі негізгі партиялар «Отан» және «Асардың» УСК деңгейіндегі өкілдігі ең көп болды, олардың мүшелерінің саны 13,8 және 13 пайызға сәйкес келеді. Өзін оппозицияға жатқызған партиялардың арасында «Ақ Жол» УСК мүшелерінің 4,4 пайызын, ал Қазақстан Коммунистік партиясы – 1,9 пайызын құрады. «Қазақстанның Демократиялық таңдауы» (ҚДТ) партиясымен ұсынылған сайлау комиссиясының мүшелері, 2005 жылдың басында тіркеуден айрылғаннан кейін («Сайлау алдындағы үгіт») өз орындарынан да айрылды.

ОСК сайлау комиссиясының құрамындағы оппозициялық партиялар өкілеттігінің аздау болуын комиссия тағайындайтын органдардың құрамындағы осы партиялардың өкілеттіктері деңгейінің төмендігін көрсетті деген пікірді ұстанды. Дей тұрғанмен, сайлау комиссиясының құрамындағы саяси партиялардың әр алуан өкілеттіктерінің жеткіліксіздігі сайлау комиссиясының мүшелеріне сайлау әдісін жетілдіру қажеттігін көрсетеді.

2005 жылғы президенттік сайлауда мемлекеттік ұйымдар мен кәсіпорындардың қызметкерлері болып табылатын УСК мүшелерінің саны шамамен 55 пайызды құрады. Көптеген УСК құрамында бір мекеменің немесе компанияның бірнеше қызметкері болды. Сайлау туралы Заңға сәйкес сайлау комиссиялары «бір ұйымның қызметкерлерінен тұрмауға тиіс». Егер басқа мүшелермен салыстырғанда комиссия мүшелерінің біреуі басқа ұйымда істейтін болса, ОСК осы талапты қанағаттандырылған деп санады. Солай бола тұрса да, оның мүшелерінің көпшілігі

бір ұйымда жұмыс істесе және өзінің тұрақты жұмыс орны бойынша тағы бір комиссия мүшесінің қол астында жұмыс істейтін болған жағдайда комиссияның тәуелсіздігі күмән тудырады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ шешім қабылдау үшін комиссияның көпшілік даусы бір ұйымды білдіретін дауыстардан қалыптасқан жағдайларды байқады¹⁰.

Сонымен қатар, кейбір комиссияларда мүшелік толық болмады, оның өзі прокуратурамен де, кандидаттармен де көтерілген мәселе болды. УСК кейбір мүшелері жоғары тұрған сайлау комиссияларымен сайлау үдерісінің соңғы кезеңінде тағайындалды; оған қарамастан, бұл комиссия құрамындағы тепе- теңдіктің өсуіне көмектеспеді.

Сайлау алдындағы кезеңде ОСК жалпы алғанда жүйелі түрде отырыстар, баспасөз үшін әр апталық брифингтер және оның жұмысының ашықтығын қамтамасыз ететін басқа шаралар өткізе отырып, сайлауды жалпы ашық әдіспен дайындады. 16 қыркүйекте ОСК қаулы қабылдады, онда сайлау органдарының жұмысын жақсарту және ашықтығын арттыру бойынша бірқатар шаралар аталып өтті. Осы шараларға электронды дауыс беру жүйесін тек біртіндеп енгізу, ашық отырыстарды өткізу, ОСК шешімдерін жариялау және ОСК веб-сайтында сайлау учаскелері бойынша дауыс беру нәтижелерін жариялау¹¹ кірді. 2004 жылы парламенттік сайлаудан кейін ЕҚЫҰ/ДИАҚБ ұсынған осы шараларды қолдану жағымды бағаға ие болады.

Сайлау үдерісін жақсартуға бағытталған ОСК басқа шаралары арасында, «Сайлау кампаниясының барлық субъектілеріне жолдау»¹² қабылдауы мен кандидаттар мен олардың өкілдерімен жүйелі түрде кездесулер өткізуі. Осы шаралардың барлығын бірге алып алдыңғы сайлаумен салыстырғанда ОСК жұмысының жақсарғаны көрінеді.

Солай бола тұрса да, кейбір мәселелер бойынша ОСК жұмысы одан да жақсы болуы керек еді. Кандидаттардың өкілдері, бақылаушылар және бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері дер кезінде ОСК отырысына шақыру қағазын алмады. 16 қыркүйектегі шешімдердің кейбір тармақтары, соның ішінде үгіт жүргізу кезеңіндегі БАҚ-тың әділдігін қамтамасыз етуге және ішкі бақылаушыларға өз құқықтарын толығымен іске асыруға мүмкіндікті қамтамасыз етуге қатыстысы толығымен іске асырылмады¹³.

Белгілі бір мәселелер бойынша тиісті заңнаманы түсіндіру жұмысының болмауы оларды дұрыс түсінбеуге және сайлау үдерісі кезінде шатасуларға әкелді. Осындай проблемалар кандидаттарды тіркеу, қол жинақта, дауыс беру үшін конверттерді пайдалануға және дауыс беру үшін босатылған куәліктерді дайындау және жолдауға қатысты байқалды. Қағаз сайлау бюллетеньдері үшін конвертті пайдалану шешімі сайлау үдерісінің соңғы кезеңінде қабылданды, алайда 28 қарашада бірнеше кандидаттар мазасыздық білдіргеннен кейін ОСК өз

¹⁰ Бірқатар жағдайларда УСК барлық мүшелері, біреуінен басқасы УСК орналасқан мектепте жұмыс істеді, мысалы, Есік сайлау округында (Алматы облысы), №№231, 233, 334, және 864 учаскелері; Қызылорда облысында, №207 учаскесі; Ақтөбе облысында, №№1 және 6 учаскелер. Атырау облысының учаскелерінде, №70 учаскесі, мектеп директоры комиссияның төрағасы болды, ал барлық мүшелері осы мектептің мұғалімдері болды. Басқа жағдайлар Астана қаласында болды (№5 учаскесі), Өскеменде (№№498, 204, 1000 учаскелері) және Қостанайда (№№5, 50, 66, 44, 30, 2, 136 учаскелері).

¹¹ Веб-сайтта сайлау учаскелері бойынша нәтижелерді жариялау толығымен іске асырылмады, хотя, вероятно, бұл сайлау туралы Заңына қосымша түзетулер енгізуді талап етуі ықтимал (төмендегі «Қорытындыны жариялау» бөлімін қараңыз).

¹² Осы құжат кандидаттардың, сайлау комиссиялардың, басқа органдардың және БАҚ сайлау заңнамасының маңызды ережелері туралы есіне салды және сайлау кампанияларының барысында оған жиі сілтеме жасалды.

¹³ Төмендегі «Сайлау күні» бөлімінде сипатталатындай жергілікті бақылаушылардың кейде дауыс беру және дауысты санау үдерістерін бақылау мүмкіндігі шектелді және оларға дауыс беру нәтижесінің нәтижелері туралы хаттама көшірмелері әрдайым берілмеді.

шешімін осы себеп бойынша жойды. Тек 11 қарашада қабылданған ОСК осы құжаттарды пайдаланған кезде ықтимал асыра пайдаланушылықты болдырмауға ұмтылыс болған дауыс беру үшін босатылған куәліктермен жұмыс тәртібі туралы шешімі, төмен тұрған комиссия мүшелері арасында кейбір шатаққа әкелді де осы назар аударуды талап ететін мәселеге толық есеп берілуін қамтамасыз етпеді.

26 қарашада ОСК сайлау күні рәсіміне қатысты сайлау туралы Заңның ережелерін түсіндірген екі шешім қабылдады. Бір шешімде электрондық дауыс беру пайдаланылатын сайлау учаскелерінде бақылаушылар және кандидаттардың сенімді өкілдерінің сайлау нәтижелері туралы үш хаттаманың да көшірмесін алуға құқығы бар болса¹⁴, екінші шешім жеке басты куәландыру үшін қандай құжаттарды пайдалануға болатынын түсіндіреді.

Сайлау кезеңінде ОСК төмен тұрған сайлау комиссияларының мүшелерін оқытуды ұйымдастырды, УСК мүшелері үшін нұсқаулар ұсынды және нұсқамалар әзірледі. Төмен тұрған сайлау комиссияларының жақсы оқытылып және олардың алдына қойылған міндеттерді орындау үшін дайындалғаны көрініп тұр, солай бола тұрса да, дауыс беру және дауыстарды санау барысында байқалған проблемалар оқытудың тиімділігіне қатысты сұрақтар туғызады. ОСК электронды дауыс беруге ерекше назар бөле отырып, сайлау рәсімдерін түсіндіре отырып және сайлау үдерістерінің әр түрлі кезеңдерінің барысы туралы сайлаушыларды хабардар ете отырып, оларды оқыту және жұмылдыру бойынша кең ауқымды кампанияны өткізді.

АСК және басқа төмен тұрған сайлау комиссиялары жалпы алғанда ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ ынтымақтастықта жұмыс істеді және бақылаушыларға қажетті ақпараттарды берді. Солай бола тұра, көптеген АСК жүйелі түрде отырыстарды өткізбеді немесе осындай отырыстар туралы бақылаушыларды дер кезінде хабардар етпеді. Осының нәтижесінде, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ АСК-ның аздаған мөлшердегі отырыстарына ғана қатыса алды.

Сайлау алдындағы кезеңде сайлаушылар тізімін анықтау бойынша ұмтылыстар жасалды. Бәрі танысу үшін 18 қарашаға белгіленген сайлаушылардың тізімін беру мерзімі сақталды және тізімді анықтауда бірқатар сәйкессіздіктерді анықтай отырып, сайлау комиссиясынан қателерді жоюды талап еткен прокуратура органдары жағымды рөл атқарды. ОСК ақпараты бойынша тексеру кезеңінен кейін дауыс құқығы бар сайлаушылардың саны 100 000 астам адамға артып сайлау басталатын күні жалпы саны 8 702 000 адамға жетті.

Әр түрлі органдардың үлкен күш жұмсауына қарамастан, сайлаушылар тізімінің нақтылығын әрі қарай арттыру талап етіледі, оны сайлау күні шамамен алғанда 100 000 сайлаушының қосымша тізімге енгізілгені көрсетіп отыр. Кейбір сайлау учаскелерінде тізімде талап етілген мөр және жергілікті атқарушы органдары жетекшілерінің қолы болмады. Бірқатар жағдайларда бүкіл ел бойынша ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылағанда, өздерін тізімге кіргізуін талап еткен сайлаушылар керекті құжаттарды ұсынбады, ал УСК оларды тізімге енгізу туралы ресми шешім қабылдамады. Бұл сайлау күні бірқатар жағдайда, тіптен тізімдерді өз уақытында тексергендеріне қарамастан, сайлаушылардың өздерін тізімнен таба алмауына әкелді.

¹⁴ Сайлау учаскелерінде электронды дауыс беру мүмкіндігімен дауыс беру нәтижесі туралы мынадай үш хаттама жасалды: бір хаттама қағаз бюллетеньмен дауыс беру нәтижелері бойынша, екінші хаттама протокол по результатам электронды дауыс беру нәтижелері бойынша және жалпы хаттама екі хаттаманың сандары біріктірілген дауыс беру нәтижелері туралы.

VI. ЭЛЕКТРОНДЫ ДАУЫС БЕРУ

Электронды дауыс беру Қазақстанда 2004 жылы парламенттік сайлауда алғаш рет пайдаланылды. 2005 жылғы президенттік сайлауда «Сайлау» электронды дауыс беру жүйесі сайлау учаскелерінің шамамен 15 пайызында пайдаланылды, оның өзі 2004 жылғы парламенттік сайлаумен салыстырғанда біртіндеп өскенін көрсетті (10 пайыз)¹⁵. 1 451 электронды дауыс беретін сайлау учаскесі шамамен алғанда сайлаушылардың 32 пайызына қызмет көрсетті. Электронды дауыс беру үшін жабдықталған учаскелерде электронды дауыс беру мен қағаз бюллетендерді пайдалана отырып дауыс беру арасында таңдау мүмкіндігін беру, сондай-ақ осы шешім қабылданғанға дейін сайлаушыларды қағаз тізімінде белгілеуге бұрынырақ қабылданған ОСК шешімі жағымды бағаға ие болады¹⁶.

Алдыңғы сайлау уақытынан бастап «Сайлау» жүйесі жетілдірілді және штрих-код құрылғысын оқитын, 2004 жылғы сайлауда пайдаланғанды алмастырушы дауыс берудің сенсорлы терезелі терминалы сайлаушылар пайдалану үшін қарапайым болды. Одан басқа – 2004 жылғы сайлаудан өзгешелігі – кандидаттардың біреуінде таңдамай дауыс беру мүмкіндігі пайда болды (оның өзі урнаға бос бюллетенді салғанмен бірдей). Солай бола тұрса да, дауыс беру нәтижелері туралы хаттамада «бос электронды бюллетеньдер» берілген саны тіркелмеді, ал оны шығару қажет болды, ол барлық деңгейде жүргізілуі мүмкін ықтимал тексерулердің дұрыстығын төмендетеді. Одан басқа, дауыстарды санаған кезде бұл елеулі шатысуларды тудырды, себебі УСК осы «бос» бюллетендерді қалай және қайда тіркеуді білмеді.

Электронды дауыс беруді пайдалануға сайлаушыларды шақырған кең ауқымды ақпараттық кампания жүргізілгеніне және сайлау учаскелері бойынша дауыс беру нәтижелерін ашық хабарлау үшін хаттама кешендерін ендіруге қарамастан, электронды дауыс беру жүйесінің кейбір элементтері әлі де болса жұртшылық тарапынан сенімділіктің жетпеушылығының жалғасуына жағдай жасауда. Осы жүйеде әлі де болса сайлау жүргізілген кезде туындаған даулы жағдайда пайдалануға болатын қағаз тасымалдаушымен дауыс беруді растауды қоса алғанда, ашықтықты және жұртшылықтың сенімін арттыратын тексерудің сенімді механизмдері жоқ.

Тағы бір нәрсе, сайлаушыны дауысымен шатастырып алмауды көздеген жүйе дауыстар жеке сақталынбайтындай етіп құрылған. Осының жанама әсер дауыс санауды жүргізудің мүмкін еместігі болып табылады. Сайлау учаскесінде сенімді контейнерде қағаз тасымалдаушыда бір немесе бірнеше жазбалар сақталған кезде, құжаттық растаманы енгізу осындай қайта санауды мүмкін етер еді.

2004 жылдағыдай сайлаушылармен өндірілетін төрт мәндік кодты пайдалану негізгі проблема болып қалды. Осындай кодты пайдалану мақсаты сайлаушының тиісті дауыс берілген кандидаттың атына қарама қарсы барлық бақылау кодтарының тізімі берілген бақылау хаттамасымен таныса отырып, оның даусы дұрыс жазылды ма, жоқ па тексеру мүмкіндігінде болады. Осындай шара электронды дауыс беру жүйесіне жұртшылықтың сенімін нығайтуға бағытталғанына қарамастан, бақылау коды, оны үшінші тарапқа хабарлаған кезде сайлаушының қалай дауыс бергенін көрсете алады. Бұл дауыс беру құпиялығын бұзуға, сондай-ақ қорқытуға мүмкіндік береді. Жоғарыда сипатталған жолмен сайлаушымен тексерілетін құжатты растауды пайдалану бақылау кодының қажеттілігін жоққа шығарар еді.

¹⁵ ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ құрамына электронды дауыс беру бойынша үш сарапшы кірді.

¹⁶ Электронды дауыс беруді таңдаған сайлаушылар, әдеттегі режимдегі электронды дауыс беру жүйесінің жұмысының бір бөлігі болып табылатын сайлаушылар тізімінің электронды көшірмесінде белгіленді.

«Сайлау» жүйесін сертификациялау және сынау үдерісінің әлі де болса ашықтығы жоқ. 2004 жылғы сайлау алдындағыдай осы сайлау алдында да жүйені тексеру бір жеке компаниямен жүзеге асырылды. Бұл компания дауыс беру жүйесі және оның негізгі компоненттері мемлекеттік құпия болып табылатын стандарттарға сәйкес сынақтан өтілгенін атап өтті. Сондықтан бұл стандарттарды құптаудың лайықтығын бағалау мүмкін емес болды. Жүйенің көптеген қырлары тексеру жүргізуге шынымен де жағдай жасаса да, болашақтағы сайлауды жүргізуді жетілдіру мақсатында проблемаларды дер кезінде анықтауға жағдай жасайтын тұрақты тексеру үдерісі бар жоғы әлі де анық емес. Оқиғалар журналы да, учаскелердегі артық жазбалар да жүйелі түрдегі тексеруден өтпейтіні көрініп тұр. ОСК және оның ақпараттық технологиялар Орталығының қызметкерлері дауыс беруге арналған терминалдар және карточкалар туралы техникалық сипаттағы сұрақтарға жауап бере алмады, оның өзі осы жабдықты ұсынған мердігерлер ОСК тарапынан басшылық жеткіліксіз болған кезде еркінен тыс артық дәрежеде жұмыс істегенін болжауға мүмкіндік береді.

Мезгіл сайын, екі сағаттық интервалмен, сайлаушылардың келуі туралы деректерді ОСК модем арқылы беруге арналған дауыс беру учаскелеріндегі компьютерлердің байланыс сеанстары, бұл жағдайда ешбір елеулі қызмет орындамай, дауыс беру жүйесінің қол сұғумаушылығын бұзу мақсатында қолайсыздыққа ұшыратуы мүмкін.

Сайлау алдындағы кампания барысында Президент Назарбаевтан басқа бес кандидаттың төртеуі, Әбілқасымов мырза ОСК жіберілген ресми петицияға қол қоймаса да, электронды дауыс беруді пайдаланбауға өз жақтастарын шақырып Орталық Сайлау Комиссиясынан электронды дауыс беруді жоюын талап етті. Электронды дауыс беру мен қағаз бюллетеньдерді пайдалана отырып дауыс беру арасында таңдау мүмкіндігі бар және электронды дауыс беруді қалаған сайлаушылардың пайыздық үлесі 13,6 пайызды (2 891 924 адамның 395 287) немесе барлық тіркелген сайлаушылардың 4,5 пайызын құрады.

VII. КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ

Кандидаттарды ұсыну мерзімі аяқталған соң (4 қазанда), ОСК үміткерлерді кандидат етіп тіркеу үшін олардың қажетті құжаттамаларды ұсынуға 20 күні болды. Республика Президенті болып қырықтан жас емес, мемлекеттік тілде еркін сөйлейтін және Қазақстанда кем дегенде 15 жыл тұратын Республиканың азаматы сайлануы мүмкін.

Тіркеу үдерісі жалпы алғанда ымырашылдық сипатта болды және бес кандидатты тіркеумен аяқталды. Бастапқы 18 үміткердің төртеуі қазақ тілін еркін меңгеруінің міндетті емтиханын тапсыра алмады, біреуі осындай емтиханды тапсырмады және де тағы екеуі тіркеу мерзімі аяқталғанға дейін өз мәлімдемелерін кері қайтарып алды. Алты үміткерді тіркеуден бас тартылды, себебі олар өзін қолдауға қажетті мөлшерде қол жинай алмады, кандидаттың сайлау жарнасын төлегенін куәландыратын құжат және/немесе салық инспекциясынан анықтама тапсыра алмады.

Сайлау туралы Заңда құжаттарды және жиналған қолдарды кандидатты тіркеу мерзімі аяқталғанға дейін тапсырудың жеке мерзімі көзделмеген. Сайлау туралы Заңмен сайлау комиссияларына қойылған қолдарды тексеру үшін он күнге дейін уақыт бергендіктен, бұл әлуетті кандидаттарды шатыстыруға әкелуі мүмкін. Үміткерлерге өздерін қолдауға жиналған қолдарды тіркеу аяқталғанға дейін он күннен кешіктірмей беруін ұсынатын мәлімдемемен ОСК сөз сөйледі, алайда мұны оның ұсынған күніне тек бір күн қалғанда ғана жасады.

Осындай анықтықтың жетіспеушілігі кандидат ретінде үміткерлердің біреуін, сенатор Уәлихан Қайсаровты тіркемеуге ОСК шешім қабылдауы болды деген ой келеді. ОСК сенатор Қайсаровтың өзін ұсынуын қолдауға шын қойылған қолдардың мөлшерін жеткіліксіз түрде ұсынды деп мәлімдеді. Сенатор Қайсаров осы шешімге Жоғары сотқа шағым жасады, алайда сот ОСК шешімін күшінде қалдырды.

Қол жинау үдерісіне қатысты көптеген шағымдар түсті, олардың көбі кандидаттардың біреуін қолдауға өз қолын қайта шақырып алуды талап еткен сайлаушылардан болса, басқасы осы қолдардың жалған екеніне шағымданды.

VIII. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ

A. ШОЛУ

Сайлау алдындағы үгіт 25 қазаннан бастап 2 желтоқсанға дейін өтті. Бес кандидаттан тұратын топтың бар болуы сайлаушылардың таңдау жасауына мүмкіндік беруіне қарамастан, үгіттеу барысында 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.4, 7.6, 7.7 және 9.1 параграфтарына қайшы келетін бірқатар елеулі кемшіліктер атап өтілді. Билік органдарының сайлау алдындағы кампанияға араласуы кандидаттардың өздерінің саяси көзқарастарын еркін білдіруге мүмкіндіктерін шектеді, оның өзі барлық бәсекелестер үшін ойынның бірдей ережелері аренасының болмауына әкелді. Сайлаудың барлық кезеңі ішінде қорқытумен бірге бұл сайлаушылардың өз кандидатын таңдауға қатысты өз қалауын шын мәнінде таңдауына, пайымдауына мүмкіндігі болмады.

Байменов мырза және Тұяқбай мырза өз үгіт кампаниясын белсенді жүргізді және елдің көпшілік аймақтарын аралап қайтты. Әбілқасымов мырза және Елеусізов мырза да аймақтарда үгіт кампаниясын жүргізгенімен, ол кем дәрежеде өтті. Назарбаев мырзаның мәлімдеген стратегиясы үгіттеуге жеке қатысудан бас тартуында болды, солай болса да ол өзінің ресми лауазымымен бірнеше аймақтарда болып қайтты¹⁷. Одан басқа, Президенттің үгіт командасы бірнеше қоғамдық іс шараларды ұйымдастырды немесе оның кандидатурасын ұсыну үшін қатысты¹⁸. Дариға Назарбаева – парламент депутаты, «Асар» партиясының басшысы, Президенттің қызы және мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғалары Президент үшін үгіттеді. Сайлауды тағайындағанға дейін Президент Назарбаев елдің аймақтарын ұзақ сапармен аралап қайтты.

Бас прокуратура хатының және Алматы аудандық мамандандырылған сотының шешімі негізінде қазіргі кезде АҚШ Федералды сотымен ісін қарауды күтіп отырған Джеймс Гиффен ісі бойынша көпшілік пікірсайыстарына тыйым салынған. 2003 жылғы 2 сәуірде Гиффен мырзаға Қазақстанның жоғары лауазымды тұлғалары мен мұнай келісім-шарттар арасында жүргізілген байланыстар, шетелдіктерді пара беріп сатып алуға тыйым салу туралы АҚШ заңын бұзғаны үшін ресми айып тағылған болатын.

Кез келген тұлға оның кінәсі дәлелденбейінше (сөз еркіндігі және қарым-қатынас еркіндігі құқығына қол сұғушылық үшін құқықтан әділ сотқа заңсыз ауыстырылған қағида) кінәлі еместігі туралы дәлелдеме пайдаланылған және осындай пікірсайыстар президенттікке кандидаттың (Сайлау туралы Заң, 27.7-бап) және Президенттің (Қылмыстық Кодекс, 318-бап)

¹⁷ Шымкент (2 қараша), Кентау (4 қараша) және Алматы (7 қараша).

¹⁸ Олардың арасында Астанада, Алматыда және Ақтөбеде 25 қазанда Республика Күнін мерекелеу бойынша ресми шаралар өткізілді.

«намысы мен беделін қорлау болып табылады». Бұл шешімдер жалпыға ортақ ақпаратқа қатысты өзін өзі көрсету еркіндігін пайдалануға азаматтар құқығын шектеу болды.

В. КАМПАНИЯ КӨРІНІСІ

Көз мөлшермен қарағанда, Президент Назарбаевтың жарнама қалқандары, транспаранттары және плакаттары бүкіл ел бойынша сайлау алдындағы үгіт барысында басым болғаны ақиқат. Кампанияның бастапқы кезеңінен-ақ, ол ірі және шағын жарнама қалқандарындағы монополияны пайдаланды.

Байменов мырза және Тұяқбай мырза ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ оларға әсіресе, жарнама қалқандарына қатысты, өздерінің жарнамалық материалдарын орналастыру үшін орын бөлінбегенін хабарлады және жергілікті әкімшілік органдары мен жеке компаниялар бос алаңдардың жоқтығын хабарлады, Президенттің кампаниясына бұл жағдай әсер етпеді. Осындай қиындық болған жерлерде СБМ бақылаушыларымен расталды. Сайлау үдерісінің соңғы кезеңінде осы және басқа кандидаттарға, әсіресе Алматы мен Астана қалаларындағы жарнама қалқаншаларындағы алаңдардың белгілі мөлшерін алудың сәті түсті. Солай бола тұрса да, сайлау алдындағы кампаниядағы көзге көрінетіндей елеулі теңсіздіктер сақталды.

Одан басқа, Назарбаев мырзаның оның ресми мемлекет басшысы ретіндегі жарнамалық қалқандар мен транспаранттар түріндегі кең ауқымды мемлекеттік жарнамасы ілулі тұрды. Осы жарнамалық материалдар бүкіл үгіт кезеңінде ілінген күйі тұрды. Сайлау органдарының қызметкерлері және жергілікті әкімшілік органының шенеуініктері (мысалы, Астанада) «ресми» жарнама үгіт болып табылмайды деп пайымдады және сондықтан да оны қалдыруға рұқсат етті.

Көптеген сайлау алдындағы штабтардан, соның ішінде Президент штабынан түскен шағымдардың көпшілігі басқа кандидаттардың беделін түсіру үшін жағымсыз, қадірін кетіретін және арандатушылық үгіт материалын пайдалану болды. Осындай материалдар үгіт материалдарына қойылатын құқықтық талаптарға сәйкес келмеді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ Назарбаев мырзаның командасынан оның қарсыластарымен жіберілген бұзушылықтар туралы көптеген шағымдар алғанын атап өтті.¹⁹ Кейбір жағдайларда осындай бұзушылықтар үшін соттар әкімшілік шара қолданды. Назарбаев мырзаның қарсыластарынан да осыған ұқсас шағымдар түсті.

С. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ КАМПАНИЯНЫ ӨТКІЗУ ЖАҒДАЙЫ

Жергілікті билік органдары ашық аспан астында да, үй-жайларда да кездесулерді ұйымдастырған кезде әрекет еркіндігіне ие болғандай әсер қалдырды. «Бейбіт жиналыстарды, митингілерді, салтанатты жүрулерді, бөгеуілдерді шерулерді ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» заңының талаптарына сәйкес кандидаттар сайлаушылармен ашық аспан астында жиналыс өткізуге оны өткізгенге дейін он күн бұрын рұқсат алу қажет. Тұяқбай мырзаның штабы, соның ішінде осы ережеге өзінің наразылығын білдірді, ел бойынша жалпы берілген 51 өтінімнен тек бес кездесуге рұқсат берілгенін және тек біреуі ғана қалаған орында өткізілгенін атап өтті. Барлық жағдайларда да, кездесу үшін берілген орынның біреуін қоспағанда, қалғаны қала орталықтарынан белгілі қашықтықта орналасты.

¹⁹ Мысалы, плакаттарды белгіленбеген жерге орналастыру, плакаттарды алып тастау, шығыс деректеріңіз жарнамалық материалдарды тарату

Жергілікті әкімшілік органдары бүкіл республика бойынша барлық кандидаттарға сайлаушылармен кездесу үшін анықталып белгіленген үй-жайлар берді. Дей тұрғанмен, осы жағымды практика, негізінен Тұяқбай және Байменов мырзалармен кездесулерге қатысты үгіт іс шараларын болдыртпауы немесе оларға араласудың көптеген жағдайларымен бұзылды. Тұяқбай мырза және Байменов мырзаның өкілдері жергілікті әкімшіліктің араласу жағдайлары туралы мәлімдесе де, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ көпшілік жағдайда осындай бұзушылықтар кейде ұйымдастырылған түрде әрекет еткен жеке тұлғалармен жасалғанын атап өтті.²⁰ Сайлау күні жақындаған сайын осындай бұзушылық әрекеттері кәдімгідей төмендеді. Өзге кандидаттар тап осындай қыспаққа ұшырамады.

Сондай-ақ, Тұяқбай мырза және Байменов мырза, оларға электоратпен кездесуді өткізу үшін берілген жайлар тым шағын немесе алыс орналасқандығына шағымданды. Одан басқа, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ осы екі кандидатпен кездесулер жергілікті билік органдарының шенеуніктерімен не болмаса құқыққорғау органдарымен бейнетаспағаға түсірілгені иә аудиотаспағаға жазылуы жағдайын байқап қалды.²¹

Үгіт материалдарын таратқан немесе сайлаушылармен байланысуға ұмтылған кампания белсенділерін ұстап алған жағдайлары елеулі мазасыздық туғызды. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ тікелей осындай жағдайларды тікелей байқады, ал сайлау штабтары және құқыққорғау органдары басқа да тап осындай оқыс оқиғалар туралы хабарлады²². Одан басқа, 11 қазанда АҚШ Мемлекеттік Хатшысымен жоспарланған кездесуге бір күн қалғанда «Әділ Қазақстан үшін» қозғалысының көшбасшысы Төлен Тоқтасынов ұсталып, кездесу болмай қалды. Ол үгіт басталғанға дейін санкцияланбаған митингке қатысқаны үшін ашық ордер бойынша тұтқындалды.

Одан басқа, СБМ бірнеше дүркін үгіт материалдарын тасымалдайтын көлік құралдарын тексеру және тінту үшін тоқтатылғаны туралы хабар алды; осындай бірнеше жағдайды ол тікелей бақылады²³. Бұл жағдайлар тиісті кандидаттармен мемлекеттік қауіпсіздік қызметтері тарапынан олардың серіктестерін қорқытуға ұмтылыс және олардың үгіт кампаниясын өткізуіне кедергі келтіру болып есептелінді. Бірнеше жағдайларда ОСК ұсталынған тұлғалардың заңға сәйкес келмейтін үгіт материалдарын таратқандарын мәлімдеді²⁴.

Одан басқа, Назарбаев мырза мен Тұяқбай мырзаның сайлау алдындағы кампанияларының үгітшілерін белгісіз тұлғалардың соққыға жыққан жағдайлары туралы хабарланды. Тұяқбай мырзаның үгітшілеріне қатысты соққыға жығудың екі жағдайы Ақтөбе және Петропавл қалаларында болғаны ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушыларымен расталды. Тұяқбай мырзаның Ақтаудағы аймақтық сайлау штабының басшысымен байланысты үшінші жағдайда Ішкі істер министрлігі СБМ екі тұлғаның ұсталғанынын және тергеу әлі аяқталмаса да, осы шабуылдың саяси дәлелінің жоқтығын хабарлады. Түркістандағы Президент Назарбаевтың кампаниясының

²⁰ Осындай жағдайлар Павлодар облысында (Екібастұз), Қарағанды облысында (Саран және Майкұдық), Солтүстік Қазақстан облысында (Бішкөл) және Қостанайда байқалды.

²¹ Қарағанды облысында Байменов және Тұяқбай мырзалармен кездесулердің Облыстық ішкі саясат бөлімінің шенеуніктерімен бейнетаспағаға түсіру байқалды, ал Ақтауда Ішкі істер министрлігінің қызметкерлерімен Тұяқбай мырзамен кездесудің аудиотаспағаға жазылуы байқалды.

²² Осындай екі жағдай тікелей Ақтөбеде байқалды. Одан басқа, СБМ осындай оқыс оқиғалар туралы Ақтөбеден (Байменов мырзаның сайлау алдындағы штабынан), сондай-ақ Алматы, Қызылорда, Ақтөбе және Талдықорғаннан (Тұяқбай мырзаның сайлау алдындағы штабынан) хабар алды.

²³ Осындай екі жағдай Тараз және Қарағанды қалаларында тіркелді, Тұяқбай мырзаның сайлау алдындағы штабы басқа жағдайлар туралы да хабарлады.

²⁴ Мысалы, үгіт материалдарында басып шығарушы, баспа орны, басып шығару күні және басқа ақпарат болуын талап ететін Сайлау туралы Заңның 23-бабын бұзуда анонимдік баспа материалдарды тарату.

белсендісіне шабуыл жасауға қатыстыға келетін болсақ, бұл ақпараттың анықтығын тексеруге СБМ мүмкіндігі болмады.

Алматы және Ақтөбе қалаларында Тұяқбай мырзаның сайлау штабының қызметкерлері олардың штабы орналасқан үй-жайдың болжаммен мемлекеттік қауіпсіздік қызметтері және құқыққорғау органдары тарапынан бейнебақылауда екенін анықтады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушыларына осындай бақылаудың дәлелдері ұсынылды.

Сайлау күніне жақынырақ ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бірнеше университеттердің ректорларымен және оқытушыларымен студенттерді сайлауда дауыс беруге, оқта текте Президент Назарбаев үшін дауыс беруге мәжбүрлеу туралы хабар ала бастады. СБМ бақылаушылары осындай үш жағдайдың болғанын растады. Студенттер бағынбаған жағдайда, стипендиядан алып тасталатыны немесе университеттен шығарылатыны туралы қорқыту орын алды. Одан басқа, Семей және Өскемен қалаларының кейбір мұғалімдерін және жеке компаниялар қызметкерлерін, егер олар әрекет етуші Президентке дауыс бермейтін болса, жұмыстан шығарылады деп қорқытқан. Кейбір жағдайларда мұғалімдер мектеп директоры тарапынан Назарбаев мырзаның үгіт іс шараларына қатысуға мәжбүрлеу туралы хабарлады²⁵.

Сайлау алдындағы үгітті жүргізудің жалпы жағдайына 16, 17 және 25 қарашада Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасы және Ішкі істер министрі сөз сөйлеген үш жеке мәлімдеме эсер етті, онда құқыққорғау органдарымен оппозициялық топтардың ықтимал қақтығысу және арандатуларды ұйымдастыру үшін өздігінен қаруланып жатқандығы туралы мәлімет алғаны және осындай оқыс оқиғалар күш қолдануды пайдалана отырып тоқтатылатындығы ескертілді. Оппозицияның кандидаттары осы мәлімдеменің арандатушылық сипаты болғанын және тұрғындар арасында қорқыныш тудырғанын атап өтті. Президент Назарбаевтың штабы осы мәлімдеменің басқалар үшін ескерту сияқты екенін түсіндірді және ресми органдардың күмәнсіз дәлелі бола тұрса да, оны олардың жария етуге міндетті еместігін атап өтті.

«Саяси партиялар туралы» заңның шектеуші сипаты сондай-ақ «Нағыз Ақ Жол» партиясын тіркеуден бас тарту және «Алға!» саяси партиясын тіркеуді баяулату салдарынан сайлауда өз рөлін атқарды²⁶. «Нағыз Ақ Жол» партиясымен болған жағдайда Әділет министрлігі олардың мүшелерін олар туралы ақпараттың нақтыланбауымен байланысты біліктілігінен айыру себебінен өтінішін қабыл алмады. Осы заңға сәйкес әлуетті саяси партия 50 000 мүше, және де әр облыстан 700-ден аз емес ұсынуға тиіс. Министерліктің шешімі «Нағыз Ақ Жол» партиясының Астанада 138 мүшесі жетпей қалуына әкелді.

«Алға!» партиясымен болған жағдайда, заң бойынша тіркеу туралы шешім 30 күн ішінде қаралуға тиістігіне қарамастан, 30-шы күні ақпаратты тексеру үшін үдеріс тоқтатылды да «Алға!» партиясын тіркеуге осы қабыл алмауды сотқа шағымдану құқығынан айырды. Осындай кейінге қалдыру заңмен көзделсе де, ешқандай уақытша шеңбер айтылмаған. Бұл қиындықтар оппозициялық партиялардың өз кандидатын тіркеуге мүмкіндігінің болмауына және ол үшін үгіт жүргізуде 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген құжатының 7.6-тармағының бұзылуына әкелді.

12 қарашада «Әділ Қазақстан үшін» қозғалысының Саяси кеңесінің мүшесі және бұрынғы министр Заманбек Нұрқаділов, Алматыда екі оқпен кеудесінен жарақат алып, бір оқпен

²⁵ СБМ бақылаушыларына осы жағдайлар туралы Алматы, Ақтау, Қарағанды және Шымкенттегі жәбірленушілердің өздері хабарлады.

²⁶ «Алға!» партиясы 2004 жылғы парламенттік сайлау қорытындысына қарсы көшедегі наразылық шеруіне шақырғаннан кейін, «ұлттық қауіпсіздікті бұзғаны» үшін 2005 жылғы қаңтарда тіркелуден айырылған «Қазақстанның демократиялық таңдауы» (ҚДТ) саяси партиясының мұрагері болып саналады.

басынан атылып, өлтіріліп өз үйінде табылды. Тергеу өлімнің себебін өзін-өзі өлтірген деп таныды. Үгіт кампаниясы кезінде осы жағдай мезгіл сайын қоғамда елеулі жаңғырық тудырып отырды.

Сайлау кезінде ҚДТ бұрынғы көшбасшысы және оппозицияның көшбасшыларының бірі Ғалымжан Жақиянов көп жағынан саяси дәлелді ретінде «қызмет жағдайын асыра пайдаланған және өкілеттік лауазымын арттырған» деген айып бойынша 2002 жылдың тамызында шығарылған үкіммен мерзімін өтеуде болды. Сайлаудан кейін Жақиянов мырза шартты-мерзімінен бұрын босатылды.

IX. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

A. БАҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙ

Қазақстанда тіркелген және өз қызметін жүзеге асыратын 2 110 БАҚ бар, олардың 184 электронды БАҚ және 11 ақпарат агенттігі болып табылады²⁷. Қазақстандағы саяси ақпараттың басты көзі теледидар, содан кейін газеттер мен радио болып табылады²⁸. Бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілігі жеке тұлғалардың иелігінде, олардың тек аздаған мөлшері тәуелсіз және саяси жағдайларды шынайы және нақты деректермен ұсынатын болып саналады.

БАҚ және ҮЕҰ секторындағы кейбір сұхбаттасушылар, өз БАҚ редакциялық саясатын иегерлер бақылаған кезде, медиа-меншіктерінің жоғары шоғырлануына байланысты БАҚ еркіндігі шектелгенін көрсетті. Одан басқа, Президенттің намысын және беделін қорлауға қатысты құқықтық ережелер, оларды бұзу үш жылдық мерзімге дейін бас бостандығынан айыруға әкеледі, кейбір хабарлар бойынша журналистер өз цензурасын машықтайтын және жалпы алғанда сөз бостандығын шектейтін жағдайдың қалыптасуына көмектеседі.

Оппозицияны ұнататын бірқатар баспа БАҚ өкілдері ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ жаңа БАҚ тіркеудің қиындығы, баспаханаларда басылып шығаруға рұқсат алу және бөлшектеп тарату желілерін пайдалану қиындықтары, сондай-ақ жарнама нарығындағы оппозициялық газеттердің қиын жағдайлары туралы хабардар етті. Газеттерді тіркейтін Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі техникалық мәселелерден басқа тіркеумен қиындықтың болғанын жоққа шығарды және қалған мәселелер үкімет құзыретінен тыс екенін және бөлшектеп тарату желілері мен баспаханалардың көпшілігінің жеке меншік иелерінің қолында екенін мәлімдеді. Министрлікте хабарлағанындай оппозициялық газеттерге өз қызметін жүзеге асыруға кедергілер болған жоқ, сондай-ақ сайлау алдындағы кезеңде олардың таралымы елеулі өсті.

БАҚ саласындағы жаңа заңнаманы қабылдауға қатысты жалпыға ортақ пәтуаға келуге қарамастан, БАҚ әлі күнге 1999 жылғы БАҚ туралы заң талаптарына сәйкес келмейтін талаптар шеңберінде өз қызметін жалғастыруда, бұл жағдайда жақын арада оған түзетулер енгізу немесе жаңа заңмен алмастыру күтілуде. 2005 жылғы сәуірде парламентпен бекітілген «Интернет желісінде қазақстандық домендік кеңістік сегментін үлестіру ережесі» веб-домендерді тіркеу рәсіміне қатысты шектеу шараларын белгіледі²⁹.

²⁷ Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің статистикалық деректері, қыркүйек 2005 ж.

²⁸ Халықаралық республикалық институт/АҚШ халықаралық даму агенттігі және Гэллуп институтымен жүргізілген Қазақстан бойынша елдік шолу, қыркүйек 2005 ж.

²⁹ См. документы Представителя ОБСЕ по вопросам свободы СМИ 2005 жылғы 27 қыркүйектегі «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының заң жобасын талдау» БАҚ еркіндігі мәселесі бойынша ЕҚЫҰ Өкілінің құжатын, және 2005 жылғы 28 қазандағы «Қазақстанның домендік кеңістігін үлестіру ережесі», www.osce.org/fom/ қараңыз

В. БАҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІ

Конституция сөз бостандығына кепілдік береді және цензураға тыйым салады. Әрбір адамның кез келген заңмен тыйым салынбаған жолмен ақпаратты еркін түрде алуға және таратуға құқығы бар. Кандидаттарға үгіт жүргізу тәртібін және олардың БАҚ қатынауын реттейтін құқықтық негіз Сайлау туралы Заңда және 16 қыркүйекте ОСК қабылдаған «Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сайлау алдындағы үгіт және Қазақстан Республикасы Президенті сайлауын ақпаратпен қамтамасыз ету ережелерінде» және үгіт жүргізумен байланысты назар аударылатын сайлау туралы Заңының бірқатар ережелерінде мазмұндалады.

Заңнама бойынша кандидаттардың қандай да бір кандидат үшін немесе оған қарсы сайлау алдындағы үгітті кедергісіз жүргізуге және бұқаралық ақпарат құралдарына қол жеткізуге құқығы бар. Бұқаралық ақпарат құралдары кандидаттардың сайлау алдындағы кампаниясын әділ хабардар етуді ұсынуға тиіс және де кез келген кандидаттардың ар-намысын, іскерлік беделін түсіретін ақпаратты жариялаудан бас тартуға тиіс.

Әрбір кандидатқа мемлекет есебінен теледидар бойынша 15 минуттық сөз сөйлеуіне, радио бойынша он минуттық сөз сөйлеуіне, сондай-ақ БАҚ баспаларында екі мақала жариялауына құқық беріледі. 19 қазанда ОСК осы эфир уақытына және газет алаңына бөлінген, атап айтқанда: «Қазақстан-1» телеарнасы, «Қазақ Радиосы» және «*Казахстанская правда*» мен «*Егеменді Қазақстан*» газеттері сияқты мемлекеттік БАҚ тізімін бекітті. Сайлау туралы Заңы, сондай-ақ ОСК ұйымдастырылатын айқындалған пішімде, бәсекелестерге теле пікір тартыстарға қатысуға құқық береді. ОСК ұйымдастырылған телепікір тартыстар мемлекеттік меншік үлесі бар телеарна «Хабар» арнасынан көрсетілді.

БАҚ ақылы саяси жарнамаларға кемсітушіліксіз негізде рұқсат етіледі; БАҚ бәсекелестерге кандидаттардың бір де біреуіне құрмет көрсетпейтіндей шарт ұсынуға тиіс. Ақылы уақыт және алаңдар кандидаттарға бірдей жағдайларда берілсе де, Тұяқбай мырзаның штабы ОСК үш телеарнаның («Хабар», «КТК» және «Бірінші Еуразия арнасы») роликтердің барынша аз ұзақтығына және оларды көрсету уақытына қатысты шектеулі талаптар белгілегені туралы шағыммен жолданды. ОСК осы хабар беру органдарының шарттары Сайлау туралы Заңмен көзделгендей барлық кандидаттар үшін бірдей екенін дәлелге ала отырып, осы шағымды қабыл алмай тастады. Жоғарғы сот ОСК шешімін күшінде қалдырды.

Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі сайлау алдындағы кампанияны хабардар ету бойынша олардың құқықтық ережелерді сақтауын тексеру мақсатында мемлекеттік БАҚ³⁰ мониторинг жүргізді. Осы мониторингтің нәтижелері бойынша Министрлік «Қазақпарат» ақпараттық агенттігіне және «Қазақ Радиосына» барлық кандидаттар туралы хабардар етуді тең ұстауға нұсқау берді. Орталық Сайлау Комиссиясы, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының сайлау хабарларын таратуын бақылау мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг ұйымдастырды.

29 қыркүйекте 22 ірі БАҚ өкілдері «Адал сайлау үшін» хартиясына қол қойды. Осы заңды күші жоқ құжатта олар барлық кандидаттарға өздерінің көзқарастарын білдіруіне бірдей жағдайларды беруді қоса, сайлау кампаниясының жұмысын адал және жан-жақты көрсетуге

³⁰ «Қазақстан-1», «Хабар», «Қазақ Радиосы», «*Казахстанская правда*», «*Егеменді Қазақстан*» және «Қазақпарат» жаңалықтар агенттігі. Бәсекелестерге бөлінген уақыт мөлшері де, хабар беру үндестігін бағалау да әрбір бәсекелеске арналған кездесетін жаңалықтардың мөлшерін санаған, министрліктің мониторингінің бір бөлігі болып табылмады.

міндеттенді. Кейбір БАҚ өз хабарларын бейтараптырақ дайындауға ұмтылыс жасағанына қарамастан, жалпы алғанда БАҚ хартия қағидаларын сақтамады.

С. БАҚ МОНИТОРИНГІ

19 қазаннан бастап 2 желтоқсанға дейін ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ 4 жалпыұлттық телеарналарға: мемлекеттік «Қазақстан-1», «Хабар» (мемлекет бақылау акциясының пакетіне ие) және екі жеке телеарна - «31 канал» мен «КТК», сондай-ақ 17 газетке, соның ішінде екі мемлекеттік газеттерге сандық және сапалық мониторинг жүргізді³¹. СБМ кандидаттарға және сайлаудың әрекет етуші тұлғаларына прайм-таймда және баспа жарияланымдарынан шығатын бағдарламаларда берілген уақыт/алаң мөлшеріне, сондай-ақ ақпарат беру сыңайына талдау жасады³².

Мониторинг жүргізілген барлық электрондық БАҚ өз жаңалықтарының көп бөлігін Назарбаев мырзаның кандидаттығы туралы хабарға арнады. Оны кандидат ретінде емес, Президенттің ресми қызметінде жиірек және де тек жағымды жағынан ғана көрсетті.

«Қазақстан-1» мемлекеттік телеарнасы бес бәсекелестің бәрін жан-жақты таныстыруға бөлінген уақыттың 59 пайызын Назарбаев мырзаға арнады. Байменов, Тұяқбай, Әбілқасымов және Елеусізов мырзалар уақыттың соған сәйкес 13, 12, 8 және 8 пайызын алды. Осы төрт кандидатты жан-жақты таныстыру сыңайы жеткілікті теңдестірілген жағдайда болды, алайда редакторлардың ақпараттық бағдарламаларында кандидаттар үшін үгіттеуден аулақ болу шешіміне орай, ешқайсысына да тікелей сөйлеу құқығы берілмеді. Әрекет етуші Президент тек жағымды жағынан ғана сипатталды және жаңалықтар бағдарламасында оған бөлінген уақыттың шамамен алғанда бестен бір бөлігі тікелей сөйлеуіне берілді.

«Хабар» арнасы жаңалықтардағы бәсекелестерге берілген уақыттың 49 пайызын Назарбаев мырзаға бөлді, ал уақыттың қалған 51 пайызы біркелкі қалған кандидаттар арасында бөлінді. «Хабар» формальды түрде президенттік міндет ретінде берілген Президенттің қызметін көрсеткен кезде, әрекет етуші Президенттің пайдасына қалауын көрсетті³³. Сайлау компаниясының соңғы аптасының ішінде «Хабар» ақпарат берудің тиісті уақытының үштен екісін әрекет етуші Президентке бөлді. «Хабар» арнасында басқа кандидаттарды жаңалықтарда көрсету негізінен жағымды немесе бейтарап сыңайда болса, Тұяқбай мырза теріс жағынан сипатталды.

«Хабар» сондай-ақ БАҚ Қазақстанның жетістіктерін, этникааралық келісімін және гүлденуін насихаттау бойынша компания өткізді, ол кең түрде «Хабар» және басқа арналарда көрсетілді, өз нышаны және мазмұны бойынша әрекет етуші Президенттің үгіт компаниясына ұқсас болды. Сайлау кезеңінде акциялардың бақылау пакетіне мемлекет ие хабар беру органдарымен осындай компанияны өткізу дерегінің өзі мазасыздық тудырады. Сайлаудан кейін осы компания әрі қарай жалғасты, алайда оның «Арманға бірге барайық» ұраны «Назарбаев – біздің Президент»³⁴ деп өзгерді.

³¹ «Айкын», «Деловая Неделя», «Егеменді Қазақстан», «Экспресс К», «Караван», «Казахстанская Правда», «Литер», «Мегаполис», «Начнем с понедельника», «Новое Поколение», «Панорама», «Соз», «Свобода Слова», «Время», «Жас Алаш», «Жас Казак» и «Жұма Таймс».

³² Электронды БАҚ мониторингінің толық нәтижелерімен ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ веб-бетінде мына сілтеме бойынша: www.osce.org/documents/odihr/2005/12/17259_en.pdf танысуға болады.

³³ Аймақтарды аралаған кезде, Астанадағы «Қазақстан халықтары Ассамблеясы» отырысында және супермаркеттер мен құрылыстарды Ашу кезінде әрекет етуші Президенттің жақтастары және үгіттеуші материалдары қатысты.

³⁴ Бастапқы атауларымен роликтер эфирге сайлау күнінен кейін де шығуын жалғастырды.

«КТК» жеке арнасы қалған басқа кандидаттарға қарсы және әрекет етуші Президенттің пайдасына алдын ала өздерінің сандық және сапалық нақты қалауларын көрсетті. «КТК» жаңалықтарды берудің тиісті 77 пайызын тек жағымды жағынан ғана сипатталған Назарбаев мырзаға арнады. Қалған кандидаттар туралы ақпараттар негізінен жағымсыз сипатта берілді. Оппозицияның қайраткерлері және кандидаттары «КТК» арқылы берілген көптеген сатиралық бағдарламаларға нысан болды. «КТК» негізгі жаңалықтар берудің тұрақты айдары болып табылатын «Барлығы да сайлауға» түсініктемесі жаңалықтардың осы бөлімінде жағымсыз сипаттаманы атап айтқанда, Тұяқбай және Байменов мырзаларға қатысты айтып өтті.

Мониторинг нысаны болып табылған, басқа телеарналармен салыстырғанда «31 канал» саяси көзқарастардың әр түрлерін ұсынды. Мысалы, бұл арна әрбір бес кандидатқа және олардың бағдарламаларына тегін түрде өзінің 15 минуттық хабарын ұсынды. Осындай бағдарламалар заң бойынша көзделген пішімдерден басқа кандидаттар туралы ақпараттың жалпы жетіспеушілігін ескере отырып, сайлаушыларға пайда келтірді. Бұған қарамастан, «31 канал» сонымен қатар, әсіресе бәсекелестерге бөлінген эфир уақытына қатысты оларға алдын ала қалаулылық көрсетті. «31 каналда» Президент Назарбаевқа кандидаттарға арналған жаңалықтардағы уақыттың 74 пайызы бөлінсе, Тұяқбай мырзаға тек 12 пайыз берілді. Ал әрекет етуші Президентті көрсету жағымды немесе бейтарап сыңайда болса, Тұяқбай мырзаның сипаттамасы біршама теріс сыңайда болды.

Мониторинг нысаны болған электронды бұқаралық ақпарат құралдары Үкіметтің және басқа мемлекеттік құрылымдардың жағымды жетістіктерін жариялауға ерекше назар аударды. Ең басты тақырыптардың бірі Қазақстандағы тұрақтылықты жақында саяси өзгерістер болған ТМД елдеріндегі жағдайлардың дағдарыстық күйімен салыстыру болды. Кампанияның соңғы аптасы ішінде бірнеше арналар, соның қатарында «Қазақстан-1», «Хабар» және «31 канал» Украинада, Қырғызстанда және Грузиядағы жақындағы саяси өзгерістер сыналған «Түрлі түсті аурулар» деген атпен бір сағаттық деректі фильмді көрсетті.

БАҚ, әсіресе мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарында, ОСК қызметі кең түрде көрсетілді және сайлаушылар үшін ОСК ақпараттық роликтері жүйелі түрде беріліп отырды. Бірқатар аймақтық жеке телеарналар, мысалы, Қарағандыда, Қызылордада және Семейде сайлау кампаниясы туралы сайлаушыларды ақпараттандыруды арттыруға бағытталған, сарапшылармен сұхбаттың арнайы бағдарламаларын ұйымдастырды.

Мониторинг жүргізілген 17 баспа БАҚ көпшілігі белгілі бір кандидаттарға қарсы немесе оның пайдасына өздерінің алдын ала қалауларын көрсетті. Мемлекеттік баспа органдары «*Казахстанская Правда*» және «*Егеменді Қазақстан*» әрекет етуші Президентке барлығын бірге алғанда кандидаттарға бөлінген алаңның 72 және соған сәйкес 52 пайызын бөлді. Ол тек жағымды жағынан ғана сипатталды. Басқа кандидаттар бейтарап немесе оң сыңаймен сипатталса, Тұяқбай мырза тек бірқалыпты жағымсыз сыңайда сипатталды.

Назарбаев мырзаның пайдасына және Тұяқбай мырзаға қарсы алдын ала қалаулық «*Айқын*», «*Экспресс К*», «*Литер*», «*Мегаполис*» және «*Начнем с понедельника*» жеке газеттерінде көрінді. Басқа жағынан алғанда, «*Сөз*», «*Жас Алаш*» пен әсіресе «*Свобода Слова*» және «*Жұма Таймс*» сияқты жеке газеттерде Назарбаев мырза теріс сыңайда, ал Тұяқбай мырза жағымды сыңайда көрсетілді. «*Новое поколение*» және «*Панорама*» жеке газеттері кандидаттарға

бөлінген баспа алаңының көпшілігін әрекет етуші Президентке бөлді, алайда олардың бәсекелестерді сипаттау сыңайы теңдестірілген болды.³⁵

Кандидаттардың бәрі де оларға мемлекеттік электрондық және баспа БАҚ берілген тегін эфир уақытын және баспа алаңын пайдалана алды. Солай бола тұра, кейбір жағдайларда осы БАҚ кандидаттардың материалдарының мазмұнын өзгертуге негізсіз ұмтылыстар жасады. Мемлекеттік теледидар, радио және газет өкілдері Тұяқбай мырзамен ұсынылған үгіт материалдарының мазмұнына қатысты өздерінің қарсылықтарын білдірді, алайда оларды ешбір өзгертусіз жариялады. Әбілқасымов мырзаға да өз материалдарына өзгерту енгізу ұсынылды. «*Казахстанская правда*» газеті Байменов мырзаның мақаласының «Барлық мәселенің негізі – Президенттің қолында биліктің және өкілеттіктің зор шоғырлануы» атауын «Елге жеделдетілген жаңғырту қажет» деп алдын ала құлақтандырусыз өзгертуі себебінен ол ОСК шағыммен жолданды.

Президенттікке кандидаттарға заңнама бойынша берілген уақыт пен алаңның мөлшері, әрекет етуші Президент туралы БАҚ жариялау ауқымымен салыстырғанда шағын ғана болып көрінеді.

17 қарашада көрсетілген кандидаттардың пікірталастарына қатысуға оларға мүмкіндік берілді. Қазақстан тарихында ең алғаш пікірталасты сайлаушыларға дауыс берген күні олардың қандай таңдау жасау керектігін жақсы түсінуіне мүмкіндік берілді. Дей тұрғанмен, әрекет етуші Президенттің қатыспау шешімі, тіптен бұл оның құқығы болса да, электорат үшін осы оқиғаның құнын елеулі төмендетті. Тек төрт кандидаттар қана қатысты, ал әрекет етуші Президент ресми іссапармен Украинаға кетті. Міне сөйтіп, сайлаушылар барлық кандидаттардың көзқарастарын тікелей салыстыру жасауға мүмкіндіктен айрылды. Кандидаттар бір біріне сұрақ бере алатын болса да, олар ОСК белгілеген пікірталастың пішімі айқындамасына қатыспады.

Тиісті реттеменің болмауынан БАҚ жарнама ретінде үгіт материалдарын орналастыру тарифы 2004 жылғы сайлау кампаниясы кезінде әрекет еткен баға және әдеттегі жарнамаға қарағанда елеулі жоғары болды. Кейбір кандидаттар бағаның жоғарылығына СМБ шағымданса да, олардың көпшілігі ақылы жарнаманы, ең алдымен жалпыұлттық электронды БАҚ, әсіресе үгіт кампаниясының соңғы екі аптасы ішінде пайдаланды.

D. БАҚ ЕРКІНДІГІ

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ сөз және ақпаратқа қатынау еркіндігінің шектелгендігі туралы хабар алып, және оның тікелей куәгері болды. Осындай оқыс оқиғалардың арасында сайлау алдындағы кезеңде «*Свобода слова*» және «*Жұма Таймс*» газеттерінің таралымын тәркілеудің 3 жағдайы және біреуі - «*Жұма Таймс*» газетімен сайлаудан кейін болды³⁶. Осы жағдайларда газеттер тасымалданған көлік құралдары баспаханадан шыққаннан кейін, газет таратылмай тұрып полиция органдарымен тоқтатылып, газеттер тәркіленген. Газеттерді тәркілеуге негіз болған Президент және кандидаттың намысы мен беделін қорлайтын материалдардың басылуы болды.

³⁵ Газеттер «*Деловая газета*», «*Караван*», «*Время*» және «*Жас Қазақ*» кандидаттардың қызметін шектеулі түрде жариялап отырды.

³⁶ «*Свободы слова*» газетінің таралымдары 19 және 26 қазанда полиция органдарымен алынған болатын. 26 қазанда таралым бірнеше сағат өткеннен кейін иелеріне қайтарып берілген. «*Жұма Таймс*» таралымы 3 қарашада және 8 желтоқсанда тәркіленді.

Тәркілеу жүргізілу әдісінің өзі полицияға газет мазмұны алдын ала белгілі болған деген болжауға елеулі негіз береді. Полиция осы көлік құралдарын сот ордерін көрсетусіз тоқтатып, тінткен. Полиция органдарының хабары бойынша заңды әлуетті бұзатын мақала жарияланған газеттер тінту кезінде кездейсоқ табылған, содан кейін бұл туралы прокуратураға хабарлаған. Газет өкілдері баспаханадағы біреудің газеттің мазмұны туралы полицияға хабарлағанын, содан кейін полицияның осы газеттерді тасымалдайтын машиналарды баспахана алдында күтіп тұрғанын мәлімдеді. Полицияның мәлімдеуі бойынша оның қызметкерлері баспахана алдында басқа себептер бойынша болғанын мәлімдеді.

Осы тәркілеуден басқа, «Свобода слова», «Жұма Таймс» және «Начнем с понедельника» газеттеріне айыппұл салынды, ал «Свобода слова» (19 қазандағы) және «Жұма Таймс» (3 қарашадағы) газеттерінің жеке нөмірлерінің таралымдары Кандидаттардың намысы мен беделін қорлайтын жалған ақпарат және әрекетті таратуға тыйым салатын, әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодекстің 100-Бабын бұзғаны үшін сот өкімі бойынша жойылды.

Ақпаратты еркін таратуға құқықты қосымша шектеу «Свобода слова» газетін тәркілегенін олар жариялауына байланысты 19 қазанда Алматыда бес журналисті ұстаған жағдайда байқалды. Кампания басталғанға дейін біраз бұрын тіркелген атауын дұрыс пайдаланбағаны үшін саяси оқиғалар туралы балама ақпараттарды ұсынатын «Навигатор» Интернет-сайты жабылды.

2005 жылғы қыркүйекте ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Бағалау миссиясының Қазақстанға іс сапарымен СБМ құрылуы арасындағы кезеңде бұрын көптеген оппозициялық газеттерді басып шығарған баспахана, осыны жасауды жалғастырудан кенеттен бас тартты. Осы газеттерді Президенттің жақын туысқаны иегері болып табылатын басқа баспахана басуға келісті. Сайлаудан кейін осы баспахана да оппозициялық газеттерді басып шығарудан бас тартты. Бұл БАҚ кейіннен басқа баспахана тапты.

X. ШАҒЫМДАР ЖӘНЕ МӘЛІМДЕМЕЛЕР

Сайлау туралы Заңға сәйкес сайлау үдерісіне қатысты барлық шағымдар мен мәлімдемелер сайлау комиссияларына және/немесе соттарға берілуі мүмкін. Шағымдар мен мәлімдемелер сондай-ақ сайлау үдерісі заңдылығының сақталуына жауапкершілігі жүктелген прокуратура органына жіберілуі мүмкін. Сайлау комиссиясымен алынған көптеген мәлімдемелер де сондай-ақ Бас прокуратураға деректерді тексеру үшін немесе заңнаманы түсіндіруге ұсыну үшін берілді.

Сайлау күні және өткізу туралы жариялау арасындағы кезеңде сайлау комиссиясына және түрлі мемлекеттік органдарға шамамен 18 000 шағым түсті. Осы шағымдардың көпшілігі қол жинау үдерісіне қатысты болды және кейбір дәрежеде алдын ала жоспарланған акциядай көрінді. Басқа шағымдар қатарында кейбір кандидаттардың үгіт жұмысын жүргізген кездегі қиындықтары, қажетті ақпараты жоқ үгіт материалдарын тарату туралы, кандидаттардың намысын және беделін қорлайтын материалдар туралы, үгіт материалдарының бүлінуі туралы, үгітшілерді билік иелерінің қудалауы және әр түрлі билік органдарының әрекетке немесе әрекетсіздікке қарсы апелляциясы туралы мәлімдеме болды.

Осы кезең ішінде ОСК 400 жуық шағымдар мен мәлімдемелер келіп түсті. ОСК алған шағымдардың аздаған ғана жағдайлары бойынша шешім қабылдады немесе дауыс берді. Келіп түскен шағымдар мен мәлімдемелерге көп жағдайларда ОСК лауазымды тұлғалары жалпы алғанда ОСК алқалық шешімін қабылдаусыз жауап берді, соның ішінде бірнеше жағдайларда

мемлекеттік органдарға заңнаманы бұзушылықты жоюға нұсқама берді.³⁷ ОСК жеке мүшелерінің шағымдарға бүкіл органдармен шешім қабылдаусыз әсер ету практикасы Сайлау туралы Заңмен бекітілген алқалылық және ашықтық қағидаларына сәйкес емес болып табылады.

ОСК құрылған шағымдарды қарау бойынша Кеңес беру-кеңесуші қызметтік тобы³⁸ жүйелі түрде отырыстар өткізді және көпшілік алдында ОСК және басқа билік органдарына жіберілген шағымдар туралы есептерді тыңдады. Осы топтың отырысы жалпы алғанда шағым және апелляция бойынша ақпаратпен алмасудағы үшін ашық форум болса да, оның шағым бойынша шешім шығару өкілеттілігі болмады.

Төмен тұрған комиссиялар да шағымдарды қабылдап, олар бойынша шешімдер шығарды. Солай бола тұра, УСК деңгейінде шағымдарды қарау жүйесі көбінесе УСК мүшелерінің ықыластылығына байланысты. Сайлау туралы Заңда сайлау күні УСК шағым беру тікелей көзделсе де және бақылаушылар мен сенім білдірілген өкілдердің жіберілген бұзушылықтар туралы олар жасаған кесімдерді комиссия хаттамаларына қосуын талап ету құқығы болса да, заңда осы құқықтардың сақталуына тиімді және жеткілікті түрде кепілдік берілуі мазмұндалмаған. УСК төрағасы қарауға осындай бұзушылықтарды мәлімдеу туралы кесімдерді қабылдаудан бас тартқан жағдайларда және оларды кейіннен комиссия хаттамасына қоспағанда, жергілікті бақылаушылары мен кандидаттардың өкілдеріне ақырында өз шағымдарын құжатты түрде ресімдеу мүмкін болмады.

Прокуратура сайлаумен байланысты шағымдарды қарауда негізгі рөл атқарды. Ол шағымдарды алды, белсенді түрде мониторинг және тексерулер жүргізді және өзі анықтаған бұзушылықтарды реттеді. Бас Прокуратурадан алынған ақпаратқа сәйкес, сайлауға қатысты шағымдарға бірнеше қылмыстық іс қозғалған, кем дегенде олардың үшеуі үгіт материалдарын бүлдіргенге қатысты болды³⁹. Прокуратураның белсенді рөлі жақсы қарсы алынса да және шағымдар мен мәлімемелерді қарау рәсіміндегі бос аралықтарды толтырғанына қарамастан, оның қатысуы соттар мен сайлау комиссияларын тартқан кездегіге қарағанда шағымдар мен мәлімдемелерді қараудың тәуелсіз және ашықтығы төмендеу екенін білдіреді.

Сайлаумен байланысты істер әр түрлі деңгейдегі соттармен тыңдалды. Кем дегенде бір жағдайда нақтылы дәлелдеме мен деректерді соттың ескермегені жайлы сезім қалыптасты. Мысалы, Алматыдағы кандидат Тұяқбайдың кеңсесінің бірінің алдында көлік құралдарын және адамдарды бейнетаспаға түсіріп жатқан полиция қызметкерінің табылғаны туралы іс бойынша, округтік сот 29 қарашада Тұяқбай мырзаның сайлау штабының өкілдерінің пайдасына емес шешім шығарды. СБМ бақылаулары соттың ұсынылған дәлелдемелерді мұқият түрде зерттемегенін болжауға негіз береді⁴⁰.

³⁷ Мысалы, Сыртқы істер министрлігінің өзінің веб-сайтнан үгітті жүргізу тәртібі туралы ережені бұзушы деп танылған материалдарды алып тастау туралы ұсынысы.

³⁸ Осы жұмыс тобы әр түрлі билік органдарын білдіретін, ОСК, Мәдениет, ақпарат және спорт министрігі, Қаржы министрлігі және Бас прокуратураны қоса алғанда 22 мүшеден тұрады.

³⁹ 2 желтоқсандағы жағдайы бойынша прокуратурамен және басқа құқыққорғау органдарымен бес қылмыстық іс қозғалған және сайлауға байланысты 313 әкімшілік істер қозғалған. Сол күнгі жағдайы бойынша прокуратура органдары прокурор әсер еткен 697 кесімдерді қабылдады, заңдарды түсіндіркі, заңдылықтың бұзылғанын жою бойынша өкімдер, нұсқаулар, наразылықтар және әкімшілік іс қозғау туралы шешімдер.

⁴⁰ 19 қарашада кандидат Тұяқбайдың кампаниясының белсенділері Алматыдағы олардың бір штабы үйінің алдында бейнетаспаға түсіріп жатқан полиция қызметкерін байқаған. Таспада «ҚДС 19.11.2005» («ҚДС» - бұл аббревиатура «Қазақстанның демократиялық сайлауы») деген жазу болған. Осы дерек бойынша сотта тиісті Ішкі істер министрлігіне қарсы іс қозғалды. Осы таспа бақылау жүргізгеннің нақты дәлелі болса да, сот полиция қызметкері жабдықты сынақтан өткізді деген себеппен келісті. Таспада Тұяқбай мырзаны қолдайтын қозғалыстың атауы не себептен көрсетілгені түсініксіз болып қалды.

Жоғарғы сотқа кем дегенде сайлауға байланысты 23 шағым түсті⁴¹. Кейбір шағымдар қарауға мерзімдерді сақтамау себебінен немесе рәсімдеу сипатындағы басқа себептерден қабылданбады. Жоғарғы сот алған бірде бір мәлімдемені, соның ішінде сенатор Қайсаровтың ОСК оны тіркеуді қабыл алмау шешіміне қарсы мәлімдемесі қанағаттандырылмады.

9 қыркүйектегі Президенттің Жарлығы 1 желтоқсанда Жоғарғы сотта Тұяқбай мырзамен талас тудырды, оның мәлімдеуі бойынша орган декреттерінің арасында айтылып кеткендей Президенттің ОСК нұсқау беруге құқығы жоқ. Жоғарғы сот осы мәлімдемені Президенттің әрекеті сот қарауына жатпайды деген негізде қабыл алмай тастады.

XI. ЖЕРГІЛІКТІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАҚЫЛАУШЫЛАР

Сайлау туралы Заң жергілікті тәуелсіз бақылаушылармен, сондай-ақ партиялар және кандидаттарымен сайлауға бақылау жүргізу үшін жеткілікті негізді көздейді. Президенттік сайлауды өткізуді жергілікті бақылаушылардың бірнеше тобы бақылады. Тәуелсіз бақылаушылардың ең белсенді болып екі тобы - 1999 жылы құрылған Тәуелсіз бақылаушылардың Республикалық желісі және сенатор Қуаныш Сұлтановтың басшылығымен 2005 жылы қыркүйекте құрылған сайлауды бақылау бойынша Қоғамдық комитеті саналады. Осы екі ұйым сайлау күні көптеген бақылаушыларды жіберді. Дей тұрғанмен, сайлауды бақылау бойынша Қоғамдық комитеттің әдістемесі түсініксіз қалды.

Сайлау алдындағы кезеңнің соңында жергілікті бақылаудың кейбір ұйымдарына, әсіресе сайлау Лигасына күшті қысым көрсетілді. Соның ішінде, осы топтың мәлімдеуі бойынша елдің көптеген аймақтарындағы жергілікті билік органдары тарапынан қорқытуға ұшыраған, жергілікті атқарушы билік органдары үйлестірушілерге өз қызметтерін тоқтатуын талап еткен, әйтпесе әрекет ету шаралары қолданылады деп қорқытқанын мәлімдеді. Кейбір жағдайларда көрсетілген қысым нәтижесінде осы топ өз бақылаушыларын кері шақырып алған.

Елдегі сайлауды халықаралық бақылау Қазақстан заңнамасымен көзделген. Билік органдары халықаралық бақылаушылармен тек шетелдік мемлекеттің өкілдері, үкіметаралық және мемлекет аралық ұйымдардың өкілдері тіркеле алатындай ұстанымды иемденді. Нәтижесінде сыртқы істер Министрлігі Сайлау мониторингі бойынша ұйымдардың Еуропалық желісі (ENEMO) мен «Сайлау және демократия» ұйымдарын тіркеуден (аккредитациялаудан) бас тартты⁴². Бас прокуратураның талап етуі бойынша ОСК бұрын сайлауды бақылау бойынша халықаралық ұйымға «CIS-EMO» ұсынған аккредитациясын қайта шақырып алды. Иемденген ұстанымына қарамастан ОСК осы критерийлерге сәйкес келмеген бірнеше халықаралық топтарды тіркеді.

⁴¹ 2006 жылдың 3 ақпанындағы жағдайы бойынша Жоғарғы соттың веб-сайтында сотпен қарашада және желтоқсанда қаралған, сайлауға байланысты 25 іс аталып өтті. Оның 24 Тұяқбай мырзамен қозғалды, және тек біреуі ғана – Қайсаровпен қозғалды.

⁴² «Сайлау және демократия», Тәуелсіз елдер достастығы елдерінен ҰЕҰ халықаралық қауымдастығы, басқа елдерден келген ҰЕҰ әріптестік ынтымақтастық жергілікті және халықаралық бақылау жүргізуге ниеттенді. Халықаралық құрама билік органдарымен қабылданбады.

XII. ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫ

Саяси лауазыммен айналысатын әйелдердің саны, соның ішінде депутаттардың тек 9 пайызы ғана әйелдерден тұратын Парламентте төмен күйінде қалып отыр. Бастапқы 18 үміткерлер қатарында үш әйел болды, олардың бірде біреуі кандидат ретінде президенттік сайлауға қатыспады. Барлық үш үміткер-әйел қазақ тілін меңгеруге міндетті емтиханды тапсыра алмады, дистанциядан алынып тасталды.

Сайлау органдарында әйелдердің өкілдігі жоғары. ОСК жеті мүшелерінің үшеуі әйел, ал АСК мүшелері арасында әйелдердің саны бар болғаны 22 пайыз ғана. Бақыланған сайлау учаскелерінің 57 пайызында дауыс берген күні әйелдер төрайымдық етті.

XIII. ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚ

1999 жылғы халықтың ұлттық санағы нәтижелері бойынша Қазақстан халқының көпшілігін қазақтар құрайды (53,4 пайыз), ұлттардың саны бойынша екінші орыстар (30 пайыз) болып табылады. Басқа ұлттардың ішінде – украиндықтар (3,7 пайыз), өзбектер (2,5 пайыз), немістер (2,4 пайыз), татарлар (1,7 пайыз) және ұйғырлар (1,4 пайыз). Тұрғындардың қалған 4,9 пайызы саны аз 100 этникалық топтарға келеді.

Ұлттық немесе этникалық текке байланысты мәселелер кампания барысында ешбір рөл атқармады. Ұлттық азшылықтың сайлауға ешбір қиындықсыз қатысуға мүмкіндігі бар деген пікір пайда болды, ал ұлттық азшылықтың өкілдері әр түрлі деңгейдегі сайлау комиссиясының құрамына қатысты. Осыған қарамастан, алғашқы 18 үміткерлердің бір де біреуі Президенттік орынға бірде бір ұлттық азшылықты ұсынбаған.

Тұрғындардың 65 пайызы сөйлейтін қазақ тілі ресми мемлекеттік тіл болып табылады. «Этникааралық қатынас тілі» деп Конституциямен айқындалатын орыс тілінде шамамен тұрғындардың 95 пайызы сөйлейді. Сайлауға қатысты ақпараттар қазақ және орыс тілдерінде ұсынылса да, тұрғындардың басқа топтарына бұл кедергі болды деген мәлімет түспеді. Қағаз бюллетеньдер тек қазақ тілінде басылды, ал электронды дауыс беруді пайдаланған сайлаушылар қазақ және орыс тілдерінің біреуін таңдап алды.

XIV. САЙЛАУ КҮНІ

A. ДАУЫС БЕРУ

Дауыс беру үшін учаскелердің ашылуы елеулі қиындықсыз өтті, алайда сайлау учаскелерінің жеті пайызының ашылу рәсіміне СБХМО теріс баға берді. Рәсімдік бұзушылық алған бюллетеньдерді жазу және/немесе санаудың болмауында болды.

Жалпы алғанда, дауыс беру тыныш жағдайда өтті. Жалпы алғанда СБХМО бақылаушылары шамамен 1 800 барған сайлау учаскелерінің 92 пайызында дауыс беруді өткізуге оң баға⁴³, сегіз пайызына теріс баға берді, мұның өзі дауыс беру үдерісінде айқын, жүйелі түрде

⁴³ Дауыс беру үдерісі 1 773 әдеттегі сайлау учаскелерінде байқалды, 47 ауруханаларда құрылған, 46 – әскери бөлімдердің аумақтарында және 10 – түзету мекемелерінің аумағында.

туындаған проблемалар туралы маңызды қорытындыны көрсетеді⁴⁴. Дауыс беру рәсімін жүзеге асыру және түсіну жағынан УСК көпшілік қызметкерлерінің қызметі жағдайлардың 96 пайызында оң немесе бейтарап баға алды.

Барған дауыс беру учаскелерінің 11 пайызында бөгде тұлғалар болды, кейде олар УСК жұмысына араласты немесе жұмыстарына бағыт беріп отырды (барғандардың 4 пайызында)⁴⁵. СБХМО бақылаушылары көп дүркін дауыс беру немесе сенім білдірілген өкіл арқылы дауыс беру жағдайлары барған сайлау учаскелерінің 3 және 2 пайызында болғанын атап өтті. Топпен немесе отбасымен дауыс беру барған сайлау учаскелерінің 14 пайызында байқалды. Басқа тіркелген елеулі бұзушылықтар арасында сайлаушылар тізіміндегі көптеген қолдардың бірдейлігі (жағдайлардың 10 пайызында, бір отбасындағы барлық мүше үшін) және дауыс беру құпиясын бұзу (6 пайыз)⁴⁶. Алматы қаласында және Оңтүстік Қазақстан облысында⁴⁷ бюллетеньдерді лақтырып тастаудың үш жағдайы байқалды, сондай-ақ дауыс беру үшін урнаға бюллетендер топтамасымен бірге бүктелген түрінде бақылаушылар келгенге дейін бюллетендер тасталғанын дәлелдейтін бес хабар түсті⁴⁸. Барған сайлау учаскелерінің 12 пайызында урналарға тиісті жолмен сүргі салынбаған, ал бақылаушылар сүргі салу рәсімінде біркелкілік аз болғанын хабарлады.

Бірқатар қалаларда университеттердің студенттері дауыс беруге үлкен, ұйымдастырылған топпен келді⁴⁹. Шымкентте және Түркістанда студенттерді дауыс беруге мәжбүр етудің дәлелдемесі болды, ал Оңтүстік Қазақстан облысындағы сайлау учаскесінің бірінде УЦСК төрағасы жергілікті билік органының шенеуініктері деп атаған тұлғалар дауыс берген студенттердің барлығының аттарын жазып алған⁵⁰. Бақылаушылар бірқатар жағдайда дауыс беру үдерісі ұзақ уақыт бойы камераға түсірілгенін атап өтті⁵¹. Бірқатар жағдайларда СБХМО бақылаушылары сайлаушыларға кімге дауыс беру керектігін көрсеткенін көрді (барған сайлау учаскелерінің 1 пайызында).

⁴⁴ Дауыс беру үдерісіндегі теріс бағалар барлық облыстар мен қалалардан келіп түсті. Осындай хабарлардың ең көбі Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарынан келіп түсті (17 және соған сәйкес 16 пайыз).

⁴⁵ УСК жұмысына дауыс беру барысында бөгде тұлғалардың бағыт беріп отырғаны мына облыстарда байқалды: Алматы қаласы (сайлау учаскелері №№4, 353, 364, 367, 376, 377, 396); Алматы облысы (сайлау учаскелері: №№134, 135, 357, 361, 382, 384, 525, 528, 598, 604, 723, 733, 733); Ақмола облысы (учаскелер: №№28, 44, 149, 509, 529, 789); Астана қаласы (учаскелер: №№670, 760); Солтүстік Қазақстан (учаске №548); Шығыс Қазақстан (учаскелер №№53, 55, 205, 209, 482, 507, 1101, 1147); Қарағанды (учаскелер №№83, 277); Жамбыл (учаскелер №№222, 234, 260, 458); Оңтүстік Қазақстан (учаскелер №№35, 94, 383, 446, 991); Қызылорда (учаскелер №№56, 208); Маңғыстау (учаскелер №№3, 49); Батыс Қазақстан (учаскелер №№366, 396, 408, 513, 516); Ақтөбе (учаскелер №№30, 299); Қостанай (Учаскелер №№55, 462).

⁴⁶ Дауыс беру құпиясын бұзу мына облстарда орын алды: Алматы қаласы (сайлау учаскелері №№4, 54, 108, 215, 219, 276, 293, 310, 316, 353, 357, 367, 408, 431); Алматы облысы (учаскелер №№ 53, 360, 361, 365, 382, 384, 525, 526, 723, 725, 727, 732, 733, 733, 756, 763, 833); Ақмола (учаскелер №№28, 40, 45, 47, 254, 789); Астана қаласы (учаскелер №№27, 35, 660, 675, 679, 760); Солтүстік Қазақстан (учаскелер №№269, 410, 550, 640, 677, 717); Павлодар (учаскелер №№60, 300, 477, 494, 555); Шығыс Қазақстан (учаскелер №№54, 164, 215, 507, 522); Қарағанды (учаскелер №№41, 277, 299, 354); Жамбыл (учаскелер №№28, 51, 101); Оңтүстік Қазақстан (учаскелер №№11, 18, 24, 35, 79, 88, 120, 136, 140, 141, 160, 350, 650, 897); Қызылорда (учаске №231); Маңғыстау (учаскелер №№3, 19, 49, 57); Батыс Қазақстан (учаскелер №№516, 517); Атырау (учаскелер №№14, 24, 68); Ақтөбе (учаскелер №№30, 32); Қостанай (учаскелер №№65, 136, 268, 854).

⁴⁷ Алматы, сайлау учаскелері №№36 және 396; Оңтүстік Қазақстан облысы, учаске № 486.

⁴⁸ мысалы, Алматыда, учаске №7; Алматы облысында, учаске №138; Атырауда, учаске №222; Оңтүстік Қазақстан, учаске №949; Жамбыл, учаске №240.

⁴⁹ Бұл Алматыда байқалды (мұнда студенттер бүкіл факультет болып дауыс берді), Қостанайда, Қарағандыда, Павлодарда және Петропавлда.

⁵⁰ Оңтүстік Қазақстан облысы, сайлау учаскесі №83.

⁵¹ Мысалы, Алматы қаласының сайлау учаскесінің бірінде Тұяқбай мырзаның сенім білдірілген сайлаушылар тізіміне қол қойған сайлаушыларды үнемі түсіріп отырған. Алматы облысында «Отан» бақылаушылары дауыс беру кабинеттерінде түсіріп жатқаны байқалды.

Дауыс беру үшін сайлау учаскелерінің адамдарға толып кету проблемасы да болды, барған сайлау учаскелерінің бес пайызында дауыс беруді қиындатты, оның өзі үдерістің ашықтығын төмендетті⁵². Адамның көп болып кетуі негізінен УСК тарапынан кіруді бақылаудың жеткіліксіздігі салдарынан болған. Кейбір сайлау учаскелерінде электронды дауыс беру мүмкіндігінен учаскелерде адамның көбейіп кетуі қағаз бюллетенмен дауыс беру үшін кабиналардың аздығынан туындаған.

СБХМО бақылаушыларының бағалауы сайлау учаскесінде электронды дауыс беру мүмкіндігі мен дауыс беру үшін тек қағаз бюллетендер пайдаланылған учаскелерді бағалау арасында елеулі айырмашылық болған жоқ. Бұл электронды дауыс беру жақсы өткенін куәландырады. Сайлаушылар да, УСК мүшелері де электрондық та, қағаз бюллетендермен де дауыс беру рәсімін жақсы түсінеді деген пікір пайда болады.

Электронды әдіспен дауыс берудің бірқатар жағдайында сайлаушылар сайлаушылардың қағаз тізімінде белгіленбеді, мұның өзі көп реттік дауыс беруден маңызды кепілдікті бұзды. Электронды дауыс беретін сайлау учаскелерді бақылаудың 2 пайызында қағаз бюллетеньмен дауыс берудің орнына электронды дауыс беруді пайдалануға сайлаушыларға нұсқау берілді. Атырауда электронды дауыс беру мүмкіндігі бар сайлау учаскелерінің бәрі тиесілі 100 пайыздың орнына тіркелген сайлаушылардың саны тек 70 пайызға сәйкес келген қағаз бюллетендердің осындай мөлшерін алды. Электронды дауыс беру үшін жабдықпен болған бірнеше бірегей проблемалар туралы хабарланды.

Атап өтілгендей, сайлау күні сайлаушылар тізіміне қосымша шамамен 100 000 сайлаушылар енгізілді. Көптеген сайлау учаскелерінде СБХМО бақылаушылары осы заңмен талап етілетін тіркелуін куәландыратын құжатты ұсыну орнына немесе дауыс беру үшін босатылған куәліктің орнына сайлаушылардың тиісті өтінімге қол қойғаннан кейін қосымша тізімге жәй енгізілгенін көрді. Кейбір жағдайларда атыжөндерінің тізімінде барына куәландырылған сайлаушылар сайлау күні тізімнен өздерін таппады.

Сайлау учаскесінің ғимаратынан тыс дауыс беру рәсімі барлық уақытта бірдей сақталмады және сайлау учаскесінен тыс дауыс берген кезде дауыс беру құпиялығы сақталмады. Маңғыстау облысында мұнай мұнараларында немесе фермаларда жұмыс істейтін, не болмаса қоныстандыруда тұратын дауыс беру үшін учаскеге тіркелмеген олардың тиісті мәлімдеме беруінсіз 3000 астам адамға дауыс беруді ғимараттан тыс ұйымдастырды.

Сайлау учаскелерінің шамамен 42 пайызы мүгедек-сайлаушыларға қатынау мүмкіндігін көздемеді. Сайлау учаскелерінің алты пайызында дауыс беруге арналған бөлмеде үгіт материалдары болды, ал сайлау учаскесінің 31 пайызында кандидаттар туралы талап етілген ақпарат болмады.

⁵² Сайлау учаскелерінде адамның көптігі себебі бойынша дауыс үдерісінің қиындау мына облыстарда байқалды (сайлау учаскесі №№3, 4, 6, 22, 45, 49, 50, 74, 86, 143, 146, 185, 219, 220, 310, 411, 412, 449); Алматы облысы (учаскесі №№135, 141, 240, 315, 318, 357, 360, 384, 594, 723, 725, 733, 733, 756); Ақмола облысы (учаскелер №№16, 28, 44, 258); Астана (учаскелер №№11, 14, 27, 32, 42, 69, 82); Солтүстік Қазақстан облысы (учаске №517); Павлодар облысы (учаскелер №№87, 494, 505); Шығыс Қазақстан облысы (учаскелер №№8, 54, 55, 135, 174, 990); Қарағанды облысы (участки №№103, 234, 277, 619); Жамбылская облысы (учаскелер №№234, 285, 294, 309); Оңтүстік Қазақстан облысы (учаскелер №№ 94, 446, 650); Қызылорда облысы (учаскелер №№56, 91, 188, 208, 231, 265, 269); Маңғыстау облысы (учаскелер №№11, 24, 26, 30, 32, 39, 49, 135, 141); Батыс Қазақстан облысы (учаскелер №№5, 78, 455, 503, 516, 722); Атырау облысы (учаске №68); Ақтөбе облысы (учаске №105); Қостанай облысы (учаскелер №№16, 63, 854).

СБХМО бақылаушылары барған сегіз пайызында сайлау үдерісіне толық қатынау оларға берілмей, оның орнына оларға бөлінген орындарға отыруына нұсқау етілді, ал ол орындар дауыс берілетін жерден қашықтықта орналасты. Бірегей жағдайларда СБХМО бақылаушыларына учаскеге кіруге мүмкіндік берілмеді немесе жергілікті бақылаушылармен сөйлесуге тыйым салынды немесе УСК мүшелері ақпарат беруден бас тартты.

Барған сайлау учаскелерінің 96 пайызына жергілікті тәуелсіз бақылаушылар және/немесе кандидаттардың бақылаушылары қатысты. Осы сандар сайлау үдерісінде жергілікті бақылаушылардың кең қатысуын көрсетсе де, СБХМО бақылаушылары кейбір жергілікті бақылаушылар сайлау үдерісін жеткілікті түсінбейтіндігін атап өтті. Бірнеше жағдайларда жергілікті бақылаушылар билік тарапынан қысым көрсету және қорқыту нысаны болғанын СБХМО хабарлады. Басқа кең таралған жағдайларда сайлау комиссиялары дауыс беру барысында бақылау жүргізуге жергілікті бақылаушыларға шектеу салған не болмаса, белгіленген жерге отырғызып, олардың дауыс берудің негізгі қырларын бақылау мүмкіндігінен айырған не болмаса олардың шағымдарын назарға алмаған.

В. ДАУЫСТАРДЫ САНАУ

Егер дауыс беру рәсімі рәсімдік проблемалар және байқалған бұзушылықтарға қарамастан жалпы алғанда жағымды баға алса, сайлау үдерісінің сапасы дауыс санаған кезде және қорытынды шығарған кезде нашарлап кетті. СБХМО бақылаушылары дауыс санағын бақылаудың 192 жағдайының 28 пайызында дауыс санау рәсімдерін «нашар» және «өте нашар» деп бағалады. Бақылаушылар УСК мүшелерінің дауыс санағы рәсімін түсінулерін бағалады, сондай-ақ, дауыс санағын бақылаудың 29 пайызында санақ ұйымдастыруды «жаман» немесе «өте жаман» деп бағалады.

СБХМО бақылаушылары дауыс санағын бақылау жағдайының 23 пайызында елеулі бұзушылықтарды⁵³, соның ішінде бақылаудың 10 пайызында дауыс беру нәтижесі туралы хаттамалардың бұрмаланғанын тіркеді. Бірнеше жағдайларда Назарбаев мырзаға берілген дауыс санын, оларды нақты санаудың орнына, дауыс берген сайлаушылардың жалпы санынан басқа кандидаттарға берілген дауыстар мен жарамсыз бюллетендердің санын шегеру жолымен айқындады. Полиция қызметкерлері және басқа да бөгде тұлғалар дауыс санаған кезде, бақылау жүргізілген дауыс беру учаскесінің 17 пайызында болды. Бақылау жүргізілген сайлау учаскесінің 5 пайызында, осы бөгде тұлғалар УСК жұмысына басшылық етті⁵⁴.

Бақылаушылар сонымен бірге бірқатар іс жүргізудің бұзылғандығын анықтады: урнаны ашқанға дейін рәсімдер бұзылған⁵⁵, бюллетендерді талдаған кезде сайлаушылар дауыс берген кандидаттардың аттары дауыстап аталмады (бақылау жүргізілген сайлау учаскелердің 63 пайызы); бюллетендер қатысып отырғандарға көрсетілмеді (53 пайыз); нәтижелер хаттамасы толығымен толтырылмады (9 пайыз) немесе қаламмен емес, қарындашпен толтырылды (8

⁵³ Дауыс санаған кезде елеулі бұзушылықтар болған облыстар мыналар: Алматы (учаскелер №№30, 431); Алматы облысы (учаскелер №№133, 384, 725, 825, 561); Солтүстік Қазақстан (учаске №640); Павлодар (учаске №498); Шығыс Қазақстан (учаскелер №№ 14, 142, 531, 640); Қарағанды (учаскелер №325); Жамбыл (учаскелер №№120, 201); Оңтүстік Қазақстан (учаскелер №№246, 344, 380, 486); Қызылорда (учаскелер №№47, 49, 61, 92); Маңғыстау (учаскелер №№19, 20); Атырау (учаскелер №№121, 195); Ақтөбе (учаскелер №№59, 238, 513); Қостанай (учаске №560).

⁵⁴ бөгде адамдармен дауыс санаған кезде УСК жұмысын басқару мына облыстарда байқалды: Алматы облысы (учаскелер №№133, 384, 598, 725); Ақмола (учаске №760); Солтүстік Қазақстан (учаске №640); Атырау (учаске №59); Ақтөбе (учаске № 513).

⁵⁵ Мысалы, урна ашылғанға дейін бюллетеньдер алған сайлаушылардың сандарын жазу және санаудың болмауы (сайлау үшін бақыланатын учаскелердің 21 пайызы); дауыс беру үшін босатылған куәлікті пайдаланушы сайлаушылардың санын жазу және санаудың болмауы (29 пайызда); ашқанға дейін урналарға сенімді сүргі салуын көрсетудің болмауы (11 пайыз).

пайыз). Дауыс санағын бақылаған жағдайдың 27 пайызында, УСК хаттама толтырған кезде қиындықтарға кездесті. Электрондық дауыс беретін учаскелерде сайлау нәтижелері сақталатын РІ-карта шығарымай және дауыс санауды бақылаған жағдайдың 27 пайызында мөр соғып жабылған.

Дауыс санағына бақылау жүргізілген сайлау учаскелерінің үштен бірінде хаттамалар бәріне ортақ таныстыру үшін ілінбеді, оның өзі ашықтықты елеулі төмендетті. Жергілікті бақылаушылар санақ рәсімін бақылау жағдайлардың 14 пайызында толық шолу ала алмады, ал СБХМО бақылаушылары бақылаудың 7 пайызында дауыстарды санаған кезде кедергілер немесе шектеулермен кездескен.⁵⁶ Дауыс санауды бақылаудың 7 пайызында осыған құқығы жоқ тұлғалар, хаттаманың көшірмесін сұрай отырып, оларды алған, ал СБХМО бақылаушылары дауыс санауды бақылаған жағдайдың 10 пайызында хаттама көшірмесін ала алмады.

С. НӘТИЖЕЛЕРДІ ШЫҒАРУ

РСК деңгейінде қорытынды шығару рәсімі 137 бақыланған сайлау учаскелерінің 22 пайызында «нашар» немесе «өте нашар» болып бағаланды. Олардың жұмысын ұйымдастыруы 35 пайызында жағымсыз баға алды, ал ашықтық үдерісі барған РСК сайлау учаскесінің 44 пайызында жағымсыз бағаға ие болды. Бөгде тұлғалар барған РСК 25 пайызында болды, ал үш жағдайда олардың РСК жұмысын басқарғаны байқалды.⁵⁷ Дауыс санағы бақыланған барлық сайлау учаскелерінің 10 пайызы қорытындыларды шығарғаннан кейін лезде РСК жолданбады. Көптеген хаттамаларды қателердің кесірінен түзетуге немесе қайта толтыруға тура келді, ал РСК тоғыз пайызында СБХМО бақылаушылары кем дегенде бір УСК қайта санауға нұсқау берілгенін атап өтті. СБХМО бақылау жағдайларының жартысында ОСК ғимаратында жергілікті тәуелсіз бақылаушылар да, кандидаттардың бақылаушылары да болмады. Кандидаттардың өкілдері 44 пайызында қатысты, ал тәуелсіз бақылаушылар –барған РСК жайларының бар болғаны 33 пайызына қатысты. Жағдайлардың 10 пайызында шектеулер немесе қорытынды шығару рәсімін бақылау үшін СБХМО бақылаушы топтарының мүмкіндігіне кедергі келтіру болды.⁵⁸

XV. САЙЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ЖАРИЯЛАУ

ОСК соңғы қорытындылары БАҚ 7 желтоқсанда жарияланды және оған Қазақстан аумағы мен одан тысқары барлық 9 580 сайлау учаскелері бойынша жинақталған нәтижелер кірді. Ресми қатысу 76,78 пайызды құрады. 7 желтоқсанда ОСК Назарбаев мырзаны сайланған Президент деп санай отырып «Президенттік сайлау қорытындыларын анықтау және жариялау туралы» қаулы шығарды.

⁵⁶ ИЕО МСБХМО бақылаушыларының дауыстарды санау үдерісін бақылауға шектеу немесе кедергі келтіру мына облыстарда болды: Алматы (сайлау учаскесі №28); Солтүстік Қазақстан (учаске №640); Павлодар (учаске №459); Жамбыл (учаске №№34, 410); Оңтүстік Қазақстан (учаскелер №№203, 486); Қызылорда (учаскелер №№49, 176, 289); Атырау (учаске №195); Ақтөбе (учаске № 238).

⁵⁷ АСК жұмысының бөгде адамдармен басқарылу жағдайлары Алматы қаласында, Алматы облысында және Ақмола облысында.

⁵⁸ Қорытынды шығару үдерісін тексеруге СБХМ бақылаушыларының мүмкіндігіне шектеу болды немесе кедергілер болды, атап айтқанда Астана қаласы, Бостандық сайлау округы; Павлодар облысы, Екібастұз округы; Жамбыл облысы, Тараз округы; Оңтүстік Қазақстан облысы, Шымкент және Кентау округтары; Қызылорда облысы, Қызылорда Арал округы; Маңғыстау облысы, Ақтау округы; Атырау облысы, Махамбет және Индербор округтері. Қалған жағдайлар Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында орын алды.

16 қыркүйектегі өз шешімінің 9-тармағын орындауда ОСК сайлау учаскелері бойынша сайлау нәтижелерін өзінің веб-сайтында орналастыру бойынша жасаған қадамы жағымды бағаға ие болды.⁵⁹ Дей тұрғанмен, нәтижелер сайлау күні кешкісін емес, бірнеше күнге кідіріп орналастырылды, мұның өзі сотқа ықтимал шағым беру үшін УСК хаттамасымен нәтижелерді салыстыру үшін кандидаттарға берілген уақытты қысқартты. Орналастырылған нәтижелерде тізімге енгізілген сайлаушылардың саны туралы ақпарат болмады, сондай-ақ басқа маңызды деректер болмады (мысалы, бюллетеньдер берілген сайлаушылардың саны, сайлау учаскесіне тысқары дауыс берген сайлаушылардың саны). Бұл осы ақпараттың ашықтығын төмендетті.

2005 жылғы 15 желтоқсанда ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ кеткеннен кейін Тұяқбай мырза Жоғары сотқа мәлімдеме жіберді, ол мәлімдемеде ресми жарияланған ОСК нәтижелері Қазақстан халқының, әділ еркін білдіруін көрсетпейді деп жазылған. Тұяқбай мырза 1012 сайлау учаскелерінің дауыс беру нәтижелері туралы хаттаманың көшірмесін ұсынды және осы хаттамалардың, ОСК веб-сайтында жарияланған осы учаскелер бойынша дауыс беру қорытындылардың, ОСК қаулысында жарияланған ресми қорытындылардың арасындағы айырмашылықтар туралы мәлімдеді. 23 желтоқсанда істі тыңдағаннан кейін Жоғарғы сот Тұяқбай мырзаның мәлімдемесін қанағаттандырусыз қалдыру туралы шешім қабылдады. Жоғарғы сот белгілі бір алшақтық бар деп таныды, алайда төменгі комиссиялардың хаттамалары дауланбағанын көрсетті, ал Жоғарғы соттың АСК және УСК хаттамаларына шағымдар бойынша шешім шығару үшін тиісті инстанция болып табылмайтынын көрсетті. Жоғарғы соттың шешімінде сондай-ақ ОСК веб-сайтында нәтижелерді сайлау учаскелеріне бөле отырып жариялауының заңды мәнінің жоқтығы айтылды, сондықтан ол құқықтық салдарға әкелген жоқ.

Жоғарғы соттың шешімінде сондай-ақ ОСК өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері бойынша дауыс санау нәтижелері туралы деректерді орналастыра отырып, өз өкілеттігін асыра пайдаланғаны туралы айтылды және Жоғарғы сот ОСК қатысты жеке қаулы шығарды. 7 қаңтарда Тұяқбай мырза Жоғарғы соттың азаматтық істер бойынша Алқасына апелляциялық шағым берді, онда ол Жоғарғы соттың іс жағдайының бәріне толық зерттеу жүргізбей және елдің барлық сайлау учаскелерінің хаттамаларын зерттемеді деп мәлімдеді. Осы апелляция қанағаттандырылмады.

XVI. ҰСЫНЫСТАР

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Қазақстан Республикасының билік органдарының қарауына төмендегі нұсқамаларды ұсынады. Бұл нұсқамалар ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бұрынырақ жариялаған қорытынды есебінде және Бағалауындағы нұсқамаларды қайталамайды. Алдыңғы нұсқамалардың кейбіреуі әлі де орындалған жоқ және өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

A. ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗ

1. Сөз бостандығын шектеуді алып тастау үшін кандидаттар мен Президенттің ар-намысын және беделін қорғау туралы қолданылатын ережені, сондай-ақ Қылмыстық кодексте және «Құпия мемлекеттік істер туралы» заңда мазмұндалатын жала туралы ережені қайта қарау керек.
2. Сайлау туралы Заңына, бейбіт жиналыстар мен бірлесу еркіндігін шектейтін ережелерді соның ішінде 44.6- бабын алып тастай отырып, түзетулер енгізу керек.

⁵⁹ www.election.kz

3. «Бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу туралы» заңына және осыған қатысы бар басқа заңнамаларға жергілікті билік органдарының жиналысты өткізу уақыты және орны туралы шешім қабылдауға немесе жиналысты өткізуге рұқсат ету немесе тыйым салуға кең өкілеттілігі болмауын қамтамасыз ететін түзетулер енгізу керек. Үй-жайдан тыс кездесу өткізу үшін 10 күн бұрын алдын ала құлақтандыру жіберу талаптары шектен тыс болып табылады, сондықтан оны да қайта қарау керек.
4. Сайлау комиссияларымен шағымдар мен мәлімдемелерді қарау рәсімінің ашықтығын қамтамасыз ету үшін Сайлау туралы Заңына түзетулер енгізу керек. ОСК оның атына жіберілген барлық жазбаша жолдамаларды мұқият қарап шығуы керек және жауап ретінде жазбаша шешімдерді жіберу керек. Шешімдерді ОСК тек алқалық түрде ғана қабылдауға тиіс. Осындай рәсімді сайлау органдарының барлық басқа деңгейлерінде машықтандыру керек.
5. Сайлау күні УСК деңгейінде шағымдарды тиімді қаралуына кепілдікті қамтамасыз ететін Сайлау туралы Заңға түзетулер енгізу керек.
6. ОСК дауыс беру нәтижелерінің түсуіне қарай сайлау күні кешкісін өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері бойынша бөле отырып, дауыс беру нәтижелері туралы хаттаманы жариялауын міндеттей отырып, Сайлау туралы Заңға түзетулер енгізу керек.
7. Сайлау туралы Заңмен сайлау нәтижелері туралы хаттамаға қатысты шағым берудің нақты және тиімді механизмі айқындалуы тиіс.
8. Мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін айқындаған кезде әділ және объективті стандарттарды тұжырымдай отырып, Сайлау туралы Заңға түзетулер енгізу керек.

В. САЙЛАУДЫ БАСҚАРУ

9. Сайлау комиссиясын қалыптастыру қағидалары олардың құрамының әр алуандылығына, жұмысының әділдігіне және атқарушы биліктен тәуелсіздігіне кепілдік беруге тиіс.
10. ОСК сайлауға қатысы бар Сайлау туралы Заңының және басқа заңнамалардың бірқатар ережелерін түсіндіретін қаулы шығаруы керек. Осы ережелер талапкерлерді ұсынуды қолдауға қолдарды тапсыру мерзіміне қатысты; ұсынуды қолдауға қолдарды тексеру критерийлері мен рәсімдеріне; дауыс беру үшін босату куәліктерін дайындауына, пайдаланған кезде олармен жолдануына және есеп беруіне; дауыс беру үшін урналарға сүргі салудың бір реттік рәсіміне; УСК деңгейінде бюллетендерді есепке алу жөнідегі өкіміне; және сайлау күніне дейін де, сайлау күні де сайлаушылар тізіміне сайлаушыларды енгізу ережесіне қатысты.
11. ОСК еркін білдіру құпиясын қамтамасыз ететіндей, олардың толып кетуін болдырмайтындай және толыққанды бақылау үшін тиісті жағдай жасайтындай етіп, дауыс беру учаскелерін жоспарлау бойынша нұсқамалар мен бір реттік рәсімдерді бекіту үшін жазбаша өкім шығаруы керек.
12. Сайлау кезеңінде төмен тұрған сайлау комиссиялары әр алуандылық, ашықтық және заңның басшылық қағидалары негізінде шешімдер қабылдауды қамтамасыз ете отырып, жүйелі түрде ашық отырыстар өткізу керек.

13. Төменгі сайлау комиссияларын оқытуды, соның ішінде сайлаушылар тізімін анықтау рәсіміне, дауыс санау рәсіміне және дауыс беру нәтижелері туралы хаттамалар жасау рәсімдеріне оқытуды тереңдету және белсенді ету керек.
14. Сайлаушылардың тізімі және оларды жасау рәсімдерін қайта қарап шығу керек. Нақты мерзімдерді белгілеу керек және осы рәсім үшін нақты органдарға жауапкершілік жүктеу керек.

C. ЭЛЕКТРОНДЫ ДАУЫС БЕРУ

15. Электронды дауыс беру жүйесі және ондағы пайдаланылатын жабдықтар техникалық талаптарға және стандарттарға жұртшылық үшін ашықтық сәйкестігіне сынақ жүргізетін тәуелсіз органмен сынақтан өткізілуге тиіс. Электронды дауыс беру жүйесінің компоненттеріне кіретін аппараттық та, программалық та, жабдықтамасын кез келген жаңғырту, құжаттама түрінде ресімделуге тиіс және жеке және нәтижелердің дұрыстығы сынақтан өтіліп, жұртшылық үшін ашық техникалық талаптар мен стандарттардың негізінде сертификациялануға тиіс.
16. Электронды дауыс беру жүйесіне тұрғындардың сенімін нығайту үшін және сайлаумен байланысты даулар туындаған жағдайда қолмен қайта санау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін қағаз бетінде есепке алуды енгізу керек. Сайлаушымен жалпылана алатын төрт мәндік кодты қысқарту керек.
17. «Нұсқалардың бірде біреуі үшін емес» (бос бюллетендер) дауыс санын хаттамаға енгізген кезде дауыс беру нәтижелері шығарылмай, тікелей саналуы тиіс. Бұл барлық деңгейде жүргізілетін ықтимал тексерулерді анығырақ етеді.
18. Интерфейсті кандидаттың біреуін таңдаған кездегідей «нұсқалардың бірде біреуі үшін емес» дауыс берген кезде осындай опциялар сайлаушыларға берілетіндей жолмен жаңғырту керек, басқаша сөзбен айтқанда таңдауды растау қызметін қосу керек.
19. Мезгіл сайын, екі сағаттық интервалмен, сайлаушылардың келуі туралы деректерді ОСК модем арқылы беруге арналған дауыс беру учаскелеріндегі компьютерлердің байланыс сеансын қысқарту керек, себебі бұл ешбір елеулі қызмет орындамай, дауыс беру жүйесіне қол сұқпаушылығын бұзу мақсатында қолайсыздыққа ұшыратуы мүмкін.

D. ҮГІТ ЖҮРГІЗУ ЕРЕЖЕЛЕРІ

20. Заңнамалық органдарға немесе ОСК мемлекеттің меншігіндегі жарнамалық қалқандарды және үгіт жүргізу ресми кезеңінде жарнамалық алаң бөлу туралы кандидаттардың өтінішінің басымдылығы жөніндегі ережені бекіту керек. Кандидаттардың біреуіне жарнамалық алаң ұсынатын жеке компанияны бірдей құқықтық негізде оны барлық кандидаттарға ұсынуды міндеттеу керек.
21. Үгіт материалдарын орналастыруға рұқсат етілген орындардың санын, кандидаттардың толыққанды үгіт жұмысын жүргізуіне жағдай жақсау үшін елеулі түрде ұлғайту керек.
22. Мемлекеттік бюджет қаражатынан төленетін лауазымдарда жұмыс істейтін мемлекеттік қызметкерлер және басқа тұлғалар сайлау кезеңінде үгіт компаниясының белсенділерін және/немесе сайлаушыларды қорқыта немесе күш көрсете отырып, өз қызмет жағдайын

асыра пайдаланбауын қамтамасыз ету үшін шаралар қолдану керек. Осындай асыра сілтеушілік жасаған тұлғалар өз әрекеттері үшін жауапкершілік көтеруге тиіс.

23. Құқыққорғау органдары, жергілікті әкімшіліктер және басқа мемлекеттік қызметтер кандидаттардың қызметі және жұмыс істеу орындарында бақылау жүргізбеуі керек.
24. Кампаниялар туралы қаржылық есептемені жариялауды қоса алғанда, осы үдерісті бақылау және кампанияны қаржыландырудың ашықтығын қамтамасыз ете отырып және толыққанды үгітті жүргізуге жағдай жасайтындай деңгейде қаражаттар деңгейін белгілей отырып, сайлау кампанияларын қаржыландыруды реттемелейтін ережелерді қайта қарау керек.
25. Саяси партияларды тіркеуді дер кезінде жүргізу керек, ал саяси партиялар туралы заңға тіркеу рәсімін жетілдіру мақсатында түзетулер енгізу керек.

Е. БАҚ

26. Газет таралымдары, әсіресе сайлау кезеңінде тәркіленуге ұшырамауға тиіс.
27. Медиа-меншіктік құрылымдарын диверсификациялау бойынша шаралар қабылдау керек және иелерінің меншігіндегі БАҚ редакциялық саясатының тәуелсіздігін сақтауын қамтамасыз ету керек.
28. Мемлекеттік электронды және баспа БАҚ барлық саяси топтарға кемсітусіз негізде бұқаралық ақпарат құралдарына кедергісіз қатынауды қамтамасыз етуге тиіс, сондай-ақ олардың қызметін әділ көрсетуге тиіс.
29. БАҚ сайлауға қатысушы кандидаттар немесе саяси партиялардың өкілдері ретінде олардың қызметі және айналысатын лауазымы шеңберінде әкімшілік органдары өкілдерінің қызметін бөлу бойынша дәйекті ұстаным алуы керек. Сайлау кампаниясы кезінде мемлекеттік органдарға артықшылықты қатынастардың болмауы тиіс.
30. ОСК басқа пікірталастарды жүргізу ережелерін анықтауға кандидаттар мен партиялар қатысуы тиіс.

1-қосымша.

Соңғы қорытындылар

Кандидат	Дауыс саны	Пайызы
Ерасыл Әбілқасымов	23,252	0.34
Әлихан Байменов	108,730	1.61
Мәліс Елеусізов	18,834	0.28
Нұрсұлтан Назарбаев	6,147,517	91.15
Жармахан Тұяқбай	445,934	6.61

Дерекнама: Орталық сайлау комиссиясының Веб-сайты: www.election.kz

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Демократиялық институттар мен Адам құқықтары жөніндегі бюро (ДИАҚБ) қатысушы-мемлекеттерге «адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын толық құрметтеуді қамтамасыз ету, заңдылық негізінде әрекет ету, демократия қағидаларын іске асыру ... демократиялық институттар құру, нығайту және қорғау, сондай-ақ бүкіл қоғамның масштабында шыдамдылық көзқарас қағидаларын дамыту» (1992 жылғы Хельсинки құжаты) үшін ықпалдасатын ЕҚЫҰ институты.

Варшавада (Польша) орналасқан ДИАҚБ, 1990 жылы Париж саммитінде «Ерікті сайлау жөніндегі бюросы» ретінде құрылды және өзінің жұмысын 1991 жылдың мамыр айында бастады. Бір жылдан соң Бюроның аты Адам құқықтары мен демократияландыру бойынша мандатының кеңеюіне байланысты өзгерді. Қазіргі уақытта Бюрода 100-ден астам маман жұмыс істейді.

ДИАҚБ сайлауды бақылау саласында Еуропаның бас ұйымы болып табылады. Бюро ЕҚЫҰ аймағында өтетін сайлаудың ұлттық заңнамаға және халықаралық стандарттарға сәйкестігін бағалау үшін жыл сайын мыңдаған бақылаушыларды орналастыруды үйлестіреді және ұйымдастырады. Оның қолданатын бірегей әдістемесі сайлау үдерісінің барлық кырларын терең зерттеуге мүмкіндік береді. Ықпалдасу бойынша жобаларды жүзеге асырумен көмектеседі. ДИАҚБ қатысушы-мемлекеттерге өздерінің сайлау инфрақұрылымдарын жақсартуға көмектеседі.

Бюроның демократияландыру бойынша қызметі төмендегі тақырыптарды қамтиды: заң үстемдігі, азаматтық қоғам, алға жылжу еркіндігі және гендерлік теңдік. Жыл сайын ДИАҚБ қатысушы- мемлекеттерге ЕҚЫҰ бойынша міндеттемелердің зор мөлшерін және демократиялық құрылымдарды дамыту бойынша ықпалдасу мақсатты бағшдарламалар қатарын жүзеге асырады.

ДИАҚБ қатысушы-мемлекеттердің ЕҚЫҰ Адам өлшемі бойынша міндеттемелерінің сақталуын бақылайды және Адам құқықтарын қорғауды арттыруға ықпалдасады. Бюро, сондай-ақ жыл сайын қатысушы мемлекеттердің ЕҚЫҰ Адам өлшемі бойынша міндеттемелерінің орындалуын талдау және нақты тақырыптарды талқылау үшін бірнеше кездесулер ұйымдастырады.

ДИАҚБ шыдамдылық және кемсітуге қарсы күрес шеңберінде ЕҚЫҰ бойынша олардың міндеттемелерін орындауына қатысушы-мемлекеттерге қолдау көрсетеді және нәсілшілдік, ксенофобия, антисемитизм және шыдамсыздықтың басқа нышандарымен, жек көруге байланысты қылмыстармен олардың күресінде қолдау көрсетеді. Шыдамдылық пен кемсітпейтін қатынасты қамтамасыз ету бойынша ДИАҚБ қызметі мына салаларда жинақталған: заңнама, заңдардың орындалуы бойынша оқыту, мониторинг жүргізу, есептер дайындау және күш көрсетудегі оқыс оқиға және қылмысқа қарсы жауапты бақылау, сондай-ақ шыдамдылық, құрмет және өзара түсінушілікті ынталандыру бойынша оқыту іс шаралары.

ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерге рома және синти халықтарына қатысты олардың саясат мәселесі бойынша кеңес береді. Бюро рома және синти қауымдарының әлуетіні мен өзара әрекетінің дамуына көмектеседі және рома мен синти_қауымдары өкілдерінің билік органдарына қатысуына жағдай жасайды. Бюро, сондай-ақ ұлттық және халықаралық құрылымдар арасында рома мен синти мәселелері бойынша ақпарат алмасу орталығы болып табылады.

ДИАҚБ барлық іс шараларын ЕҚЫҰ қатысушы-мемлекеттерімен, институттарымен және ЕҚЫҰ далалық миссияларымен, сондай-ақ басқа халықаралық ұйымдармен бірге тығыз ынтымақтастықта және үйлесімділікте жүргізеді.

Қосымша ақпаратты веб-сайттан алуға болады (www.osce.org/odihr).